

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETO
TEISĖS FAKULTETO
TARPTAUTINĖS IR EUROPOS SĄJUNGOS TEISĖS INSTITUTAS

NERINGA DULKINAITĖ
TARPTAUTINĖS ŽMOGAUS TEISIŲ APSAUGOS STUDIJŲ PROGRAMA

RELIGINIŲ SIMBOLIŲ PROBLEMA TARPTAUTINIŲ TEISMŲ PRAKTIKOJE

Magistro baigiamasis darbas

Darbo vadovas –
Socialinių mokslų daktarė,
Docentė;
Lijana Štarienė

Vilnius, 2013

TURINYS

ĮVADAS	3
1. ASMENS TEISĖS Į RELIGIJĄ ĮTVIRTINIMAS ŽMOGAUS TEISIŲ APSAUGOS DOKUMENTUOSE	7
1.1. Asmens teisės į religiją įtvirtinimas tarptautiniuose ir regioniniuose žmogaus teisių apsaugos dokumentuose	7
1.2. Asmens teisės į religiją įtvirtinimas kai kurių valstybių nacionaliniuose teisės aktuose	9
2. RELIGINIŲ SIMBOLIŲ SAMPRATA TARPTAUTINIŲ TEISMŲ PRAKTIKOJE	12
3. EUROPOS ŽMOGAUS TEISIŲ TEISMO JURISPRUDENCIJA RELIGINIŲ SIMBOLIŲ NAUDOJIMO KLAUSIMU	14
3.1. Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika, susijusi su religinių simbolių naudojimu valstybinėse mokymosi įstaigose	14
3.2. Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika, susijusi su religinių simbolių naudojimu darbo erdvėje	31
3.3. Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika, susijusi su religinių simbolių naudojimu viešoje erdvėje	40
4. ŽMOGAUS TEISIŲ KOMITETO PRAKTIKA RELIGINIŲ SIMBOLIŲ NAUDOJIMO KLAUSIMU	47
4.1. Žmogaus Teisių Komiteto praktika, susijusi su religinių simbolių naudojimu mokslo įstaigose	47
4.2. Žmogaus Teisių Komiteto praktika, susijusi su religinių simbolių naudojimu darbo ir viešoje erdvėje	50
5. RELIGINIŲ SIMBOLIŲ NAUDOJIMO PROBLEMATIKA LIETUVOJE	53
IŠVADOS	56
LITERATŪRA	59
SANTRAUKA	65
SUMMARY	67

IVADAS

Religijos laisvė ir asmens teisė išpažinti bei išreikšti savo religiją, kurios turinys apima ir teisę dėvėti bei naudoti religinius simbolius, yra viena iš fundamentalių žmogaus teisių, įtvirtintų ne viename tarptautiniame žmogaus teisių apsaugos dokumente. Europos Žmogaus Teisių Teismas savo praktikoje ne kartą yra pažymėjęs, kad minties, sąžinės ir religijos laisvė yra demokratinės visuomenės pagrindas.¹ Šios teisės svarba atsispindi tiek tarptautiniuose dokumentuose, tiek valstybių nacionaliniuose teisės aktuose. Vis dėlto, kalbant konkrečiai apie religinių simbolių demonstravimą, ši laisvė pripažįstama tik kaip religijos ar tikėjimo skelbimo laisvės (*forum externum*), o ne pačios religijos laisvės dalis (*forum internum*), todėl ši laisvė nėra absoliuti ir tam tikrais atvejais gali būti ribojama.² Religinių simbolių naudojimas, kaip vienas iš asmens teisės išpažinti savo religiją įgyvendinimo būdų, nėra tiesiogiai įtvirtinamas tarptautiniuose dokumentuose, tačiau ši teisė religijos išpažinimo laisvės kontekste pripažįstama tarptautinių teisminių ir kvaziteisminių institucijų jurisprudencijoje, mokslininkų darbuose bei kompetentingų tarptautinių institucijų išaiškinimuose. Religinių simbolių naudojimo laisvės ir jos konkrečių ribojimo pagrindų neįtvirtinimas tarptautiniuose dokumentuose sąlygoja skirtingą tarptautinių teisminių ir kvaziteisminių institucijų praktiką bei gausią teisės mokslininkų kritiką šios praktikos atžvilgiu. Vieningos praktikos nebuvimui nemažą įtaką turi ir plati valstybių diskrecijos teisė reguliuojant šį klausimą bei tai, kad teismai vertindami kiekvieną situaciją atsižvelgia į valstybėse susiklosčiusias istorines aplinkybes, susijusias su tam tikrų religinių įsitikinimų ar sekuliarizmo principo puoselėjimu.

Religinių simbolių naudojimas griežtai kontroliuojamas daugiau nei 25 pasaulio valstybėse.³ Nustatytas reguliavimas ypač paveikia keletą religijų, o religiniai simboliai išlieka prieštaringai vertinami daugelyje šalių. Pasaulyje egzistuoja skirtingi religinių simbolių naudojimo reguliavimo ar uždraudimo lygiai, įskaitant valstybių konstitucines nuostatas, nacionalinio lygio teisės aktus, vietinių ir regioninių institucijų taisykles ir direktyvas, viešų ar privačių organizacijų taisykles ir teismų sprendimus. Galimo neigiamo poveikio intensyvumas asmenims, nesilaikantiems nustatytų taisyklių ar draudimų, taip pat priklauso nuo atitinkamų taisyklių taikymo. Pradinių ar vidurinių klasių mokiniai rizikuoja būti pašalinti iš mokymosi sistemos, tuo tarpu mokytojams gresia papeikimas, teisės eiti savo pareigas apribojimas ir, galiausiai, atleidimas iš darbo. Universiteto lygiu studentai taip pat rizikuoja būti pašalinti ar

¹ *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, § 104, ECHR-XI.

² Gailiūtė, D. *Religiniai simboliai Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencijoje*// Socialinių mokslų studijos, 2012, 4(2), p. 777–800.

³ Žmogaus Teisių Komisijos pranešimas. *Civil and Political Rights, Including Religious Intolerance*// Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Asma Jahangir. E/CN.4/2006/5/Add.2, 2006-01-09, p. 10.

negauti diplomo, jei nesilaikys su religinių simbolių naudojimu susijusių taisyklių, o universiteto dėstytojai dėl religinių simbolių naudojimo gali būti nepriimami į darbą. Darbo erdvėje naudojant religinius simbolius egzistuoja bendra rizika dėl drausmės pažeidimo gauti papeikimą ar net būti pašalintam iš pareigų – tai vienodai gali turėti įtakos tiek privataus sektoriaus darbuotojams, tiek valstybės tarnautojams, parlamento nariams ar kariškiams. Kai tam tikros aprangos taisyklės yra taikomos asmens dokumentų nuotraukoms, pavyzdžiui, vairuotojo pažymėjimui ar asmens tapatybės kortelei, asmuo gali negauti oficialaus dokumento ar būti priverstas dėvėti reikalaujamą galvos apdangalą. Viešojoje erdvėje asmenims gali būti uždrausta naudoti religinius simbolius arba jie gali būti verčiami naudoti tokius simbolius, kurių jie nelaiko esminiais siekiant išpažinti savo religiją ar tikėjimą. Visa tai lemia skirtingą tarptautinių institucijų praktiką bei vieningos nuomonės religinių simbolių naudojimo klausimu nebuvimą, bei verčia keisti net nusistovėjusią Europos Žmogaus Teisių Teismo praktiką kai kuriais religinių simbolių naudojimo klausimais, tokiu būdu lemiant šios tarptautinės institucijos vystomos praktikos kontroversiškumą. Naujausia Europos Žmogaus Teisių Teismo bei Žmogaus Teisių Komiteto praktika formuoja naują požiūrį į asmens religijos išraiškos bei religinių simbolių naudojimo laisvę, taip dar labiau skatinant iš naujo pažvelgti į šios laisvės užtikrinimo problemas bei atrasti naujus jų sprendimo būdus.

Šiame darbe atliekama tarptautinių teisminių bei kvaziteisminių institucijų vystomos praktikos, mokslininkų darbų bei įvairių autorių nuomonių lyginamoji analizė atskleidžia skirtingą religinių simbolių naudojimo ribojimo ar draudimo taisyklių įtvirtinimą įvairiose šalyse bei skirtingą tarptautinę praktiką šiuo klausimu. Siekiant iširti religinių simbolių naudojimo problemas, darbe apžvelgiami kai kurių valstybių nacionaliniai teisės aktai, pagrindiniai tarptautiniai žmogaus teisių apsaugos dokumentai, reglamentuojantys asmens religijos laisvę bei turintys įtakos religinių simbolių naudojimo reglamentavimui. Toliau analizuojama Europos Žmogaus Teisių Teismo, Žmogaus Teisių Komiteto bei kitų tarptautinių institucijų vystoma praktika religinių simbolių naudojimo klausimu, atliekamas skirtingų tarptautinių institucijų vystomos praktikos palyginimas, aptariama teisės teoretikų ir praktikų nuomonė bei atskleidžiamas kritiškas autorės požiūris, pateikiant argumentuotas išvadas.

Magistro baigiamojo darbo problema. Vieningos Europos Žmogaus Teisių Teismo praktikos nebuvimas bei skirtinga Žmogaus Teisių Komiteto praktika religinių simbolių naudojimo klausimu sąlygoja sudėtingą asmens religijos laisvės užtikrinimą tarptautiniu lygiu bei menkina šios teisės svarbą.

Tyrimo objektas. Europos Žmogaus Teisių Teismo, Žmogaus Teisių Komiteto bei kai kurių kitų nacionalinių bei tarptautinių teisminių institucijų jurisprudencija religinių simbolių naudojimo klausimu.

Magistro baigiamojo darbo tikslas. Darbe siekiama išanalizuoti tarptautinių teisminių ir kvaziteisminių institucijų vystomą praktiką religinių simbolių naudojimo klausimu, atlikti skirtingos praktikos palyginimą, išsiaiškinti problemas, su kuriomis susiduria šios institucijos, bei surasti galimus jų sprendimo būdus.

Siekiant įgyvendinti apsibrėžtą magistrinio darbo tikslą keliami šie **uždaviniai**:

1. išanalizuoti religinių simbolių naudojimo reglamentavimą nacionaliniu bei tarptautiniu lygiu;
2. atskleisti religinių simbolių naudojimo valstybinėse mokslo įstaigose, darbo erdvėje bei viešojoje erdvėje problemas, remiantis tarptautinių teisminių ir kvaziteisminių institucijų vystoma praktika;
3. išsiaiškinti pagrindinių tarptautinių teisminių ir kvaziteisminių institucijų vystomos praktikos religinių simbolių naudojimo klausimu skirtumus bei panašumus;
4. atskleisti religinių simbolių naudojimo Lietuvoje teisinės problemas.

Hipotezė. Vieningos praktikos religinių simbolių naudojimo klausimu nebuvimas tiek Europos Žmogaus Teisių Teismo, tiek Žmogaus Teisių Komiteto jurisprudencijoje silpnina asmens religijos laisvės užtikrinimą.

Tyrimo metodai. Dokumentų analizės metodu bus naudojamos tiriant ir vertinant religinių simbolių naudojimo reglamentavimo ypatumus bei tarptautinių teisminių ir kvaziteisminių institucijų šiuo klausimu vystomą praktiką.

Lyginamasis metodas bus taikomas analizuojant ir vertinant skirtingą tarptautinių teisminių ir kvaziteisminių institucijų jurisprudenciją, Lietuvos ir užsienio valstybių teisės teoretikų ir praktikų nuomones, susijusias su religinių simbolių naudojimu valstybinėse mokslo įstaigose, darbo bei viešojoje erdvėje.

Lingvistinis metodas padės aiškinti valstybių nacionalinių teisės aktų bei tarptautinių žmogaus teisių apsaugos dokumentų nuostatų turinį ir prasmę.

Darbe taip pat bus taikomas istorinis metodas, lyginant akstesnę tarptautinių teisminių ir kvaziteisminių institucijų jurisprudenciją su naujausia šių institucijų praktika, taip parodant su religinių simbolių naudojimu susijusias problemas bei atskleidžiant jų aktualumą.

Apibendrinimo metodu bus pasinaudota siekiant susisteminti išanalizuotą medžiagą.

Magistro baigiamojo darbo struktūra. Darbo struktūrą sudaro titulinis lapas, turinys, įvadas, dėstomoji dalis, suskirstyta skyriais ir poskyriais, pabaiga (išvados, pasiūlymai ir rekomendacijos), literatūros sąrašas, trumpa santrauka lietuvių ir anglų kalbomis.

1. ASMENS TEISĖS Į RELIGIJĄ ĮTVIRTINIMAS ŽMOGAUS TEISIŲ APSAUGOS DOKUMENTUOSE

1.1. Asmens teisės į religiją įtvirtinimas tarptautiniuose ir regioniniuose žmogaus teisių apsaugos dokumentuose

Asmens laisvę išpažinti savo religiją įtvirtina ne vienas tarptautinis žmogaus teisių apsaugos dokumentas, kuriais remiasi tarptautiniai teismai, nagrinėdami skundus, susijusius su religinių simbolių naudojimu. Kaip savo straipsnyje teigia D. Gailiūtė, religinių simbolių demonstravimas, kaip vienas iš asmens religijos ar tikėjimo išpažinimo būdų, nėra tiesiogiai įtvirtintas tarptautiniuose ar regioniniuose dokumentuose.⁴ Užuominą apie asmens teisę naudoti religinius simbolius galima rasti 1981 m. Deklaracijoje dėl visų formų netolerancijos ir diskriminacijos dėl religijos ar tikėjimo panaikinimo, kurios 6 straipsnyje įtvirtinta asmens laisvė gaminti, įsigyti ir tinkamai naudoti būtinus daiktus ir reikmenis, susijusius su religijos ar tikėjimo apeigomis ir papročiais.⁵ Religinių simbolių reikšmę išpažįstant savo religiją savo jurisprudencijoje pripažįsta ir tarptautinės teisminės bei kvaziteisminės institucijos. Čia paminėtini svarbiausi tarptautiniai ir regioniniai žmogaus teisių apsaugos dokumentai, įtvirtinantys asmens teisę išpažinti savo religiją, kuriais remiasi teismai, pripažindami asmens teisę naudoti religinius simbolius.

Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 18 straipsnis įtvirtina asmens religijos laisvę ir pabrėžia, kad ši laisvė apima laisvę keisti savo religiją ar tikėjimą, taip pat laisvę išpažinti ir skelbti savo religiją ar tikėjimą tiek vienam, tiek kartu su kitais, viešai ar privačiai, mokant, praktikuojant tikėjimą, laikant pamaldas ir atliekant apeigas.⁶ Tokia religijos laisvės apimtis leidžia manyti, kad religinių simbolių naudojimas turėtų būti pripažintas kaip religijos išpažinimo ir praktikavimo bei apeigų atlikimo išraiška Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos prasme. Šiame dokumente įtvirtinta religijos laisvę reglamentuojanti norma vėliau buvo įtraukta į kitas universalias bei regionines tarptautines sutartis.

Asmens teisė į religiją įtvirtinta ir Europos Žmogaus Teisių Konvencijos⁷ 9 straipsnyje, kuriame nurodoma, kad kiekvienas asmuo turi teisę į religijos laisvę. Ši teisė apima asmens laisvę keisti savo religiją ar tikėjimą, laisvę išpažinti ir skelbti savo religiją ar tikėjimą tiek

⁴ Gailiūtė, D. *Religiniai simboliai Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencijoje*// Socialinių mokslų studijos, 2012, 4(2), p. 777–800.

⁵ Deklaracija dėl visų formų netolerancijos ir diskriminacijos dėl religijos ar tikėjimo panaikinimo// Generalinė Asamblėja, 1981- 11-25, Nr. A/RES/36/55. <http://www.un.org/documents/ga/res/36/a36r055.htm>; prisijungimo laikas: 2013-02-01.

⁶ Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // Valstybės žinios, 2006-06-17, Nr. 68-2497.

⁷ Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, iš dalies pakeista Protokolais Nr. 11 ir Nr. 14// Valstybės žinios, 2011, Nr. 156-7390.

vienam, tiek kartu su kitais, viešai ar privačiai, laikant pamaldas, atliekant apeigas, praktikuojant tikėjimą ar mokant jo. Konvencijos 9 straipsnio 2 dalis įtvirtina religijos laisvės, taigi, ir religinių simbolių naudojimo, ribojimo pagrindus. Šioje straipsnio dalyje nurodoma, kad laisvė skelbti savo religiją ar tikėjimą gali būti apribojama tik tiek, kiek yra nustatęs įstatymas ir tik tada, kai tai būtina demokratinėje visuomenėje jos saugumo interesams, viešai tvarkai, žmonių sveikatai ar moralei arba kitų asmenų teisėms ir laisvėms apsaugoti. Būtent šiuos ribojimo pagrindus Europos Žmogaus Teisių Teismas ir vertina asmens teisės į religiją ir religinių simbolių naudojimo ribojimo atveju, tirdamas, ar šios teisės ribojimas yra pagrįstas ir neprieštarauja Konvencijos 9 straipsnyje įtvirtintoms teisėms.

Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje įtvirtintą religijos laisvės apimtį panašiai įtvirtina ir Tarptautinių pilietinių ir politinių teisių paktas⁸, kurio 18 straipsnio 1 dalyje asmens religijos laisvė įvardijama kaip apimanti laisvę turėti ar pasirinkti religiją arba tikėjimą savo nuožiūra ir laisvę vienam ar kartu su kitais, viešai ar privačiai išpažinti savo religiją ar tikėjimą laikant pamaldas, atliekant tikėjimo apeigas ir mokant jo. Šiame straipsnyje įtvirtinta religijos laisvės apimtis yra platesnė nei Žmogaus Teisių Konvencijos 9 straipsnyje. Pakto 18 straipsnį sudaro du papildomi paragrafai, kurių nėra Žmogaus Teisių Konvencijoje – tai 2 paragrafas, nustatantis, kad niekas neturi patirti prievartos, kuri varžytų jo laisvę išpažinti arba pasirinkti religiją ar tikėjimą savo nuožiūra, bei 4 paragrafas, kuris įtvirtina valstybių pareigą gerbti tėvų ir teisėtų globėjų laisvę rūpintis savo vaikų religiniu ir doroviniu auklėjimu pagal savo pačių įsitikinimus.⁹ Žmogaus Teisių Komitetas savo Bendrajame komentare Nr. 22¹⁰ pasisakė, kad laisvė vienam ar kartu su kitais, viešai ar privačiai išpažinti savo religiją ar tikėjimą apima plačią veiksmų grupę, įskaitant ritualinius ir apeiginius aktus, tiesiogiai išreiškiančius tikėjimą, taip pat įvairius kitus veiksmus, tokius kaip meldimosi vietų statymas, apeiginių daiktų naudojimas, simbolių demonstravimas, šventinių ir poilsio dienų šventimas. Religijos ar tikėjimo praktikavimas ir išpažinimas gali sudaryti ne tik apeiginius veiksmus, bet ir tam tikrų papročių laikymąsi, tokių kaip mitybos taisyklių laikymasis, savitų drabužių ar galvos apdangalų dėvėjimas, dalyvavimas ritualuose, susijusiuose su tam tikrais gyvenimo tarpsniais, tam tikros kalbos naudojimas. Taigi, Žmogaus Teisių Komitetas pripažįsta teisę naudoti religinius simbolius kaip asmens religijos išpažinimo laisvės sudėtinę dalį.

Tarp regioninių žmogaus teisių apsaugos dokumentų, įtvirtinančių religijos laisvę, paminėtina Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartija, kurios 10 straipsnis numato, kad kiekvienas asmuo turi teisę į religijos laisvę, kuri apima laisvę keisti savo religiją ar tikėjimą,

⁸ Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas// Valstybės žinios, 2002-08-02, Nr. 77-3288.

⁹ Vitkauskaitė-Meurice, D. *The scope and limits of the freedom of religion in international human rights law*// Jurisprudencija, 2011, 18(3), p. 841–857.

¹⁰ Žmogaus Teisių Komiteto Bendrasis komentaras Nr. 22: *The right to freedom of thought, conscience and religion (Art. 18)*: 30/07/1993. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, p. 4.

taip pat laisvę išpažinti ir skelbti savo religiją ar tikėjimą tiek vienam, tiek kartu su kitais, viešai ar privačiai, laikant pamaldas, mokant tikėjimo, jį praktikuojant ar atliekant apeigas. To paties dokumento 11 straipsnis įtvirtina ir asmens tiesę laisvai reikšti savo mintis ir įsitikinimus.¹¹ Beveik identišškai religijos laisvė įtvirtinta kitame regioniniame dokumente – Amerikos žmogaus teisių konvencijoje, kurioje dar papildomai nurodomi religijos laisvės ribojimo pagrindai: ribojimai gali būti pateisinami, jei jie yra nustatyti įstatymu, būtini užtikrinant viešąją saugumą, tvarką, sveikatą, moralę ar kitų asmenų teises ir laisves.¹²

Tarptautinėje žmogaus teisių apsaugos sistemoje nesutarimai kyla dėl galimų asmens religijos ar tikėjimo laisvės ribojimo pagrindų, įtvirtintų aukščiau minėtuose tarptautiniuose ir regioniniuose dokumentuose: Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 29 straipsnio 2 dalyje, Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 18 straipsnio 3 dalyje, Europos žmogaus teisių konvencijos 9 straipsnio 2 dalyje ir Amerikos žmogaus teisių konvencijos 12 straipsnio 3 dalyje. Apskritai kalbant, šios nuostatos įtvirtina tik tokius ribojimus, kurie yra nustatyti įstatymu ir yra būtini demokratinėje visuomenėje, siekiant apsaugoti viešąją tvarką ir saugumą, sveikatą, užtikrinant kitų asmenų pagrindines teises ir laisves. Leistinių ribojimo pagrindų sąrašas neapima papildomų, užtikrinančių kitas žmogaus teises, pagrindų, tokių kaip nacionalinis saugumas ar kitų asmenų reputacija. Be to, Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 4 straipsnio 2 dalis ir Amerikos žmogaus teisių konvencijos 27 straipsnio 2 dalis įtvirtina, kad net nepaprastosios padėties ar karo atveju nukrypimas nuo asmens sąžinės ir religijos laisvės yra draudžiamas. Tai, kad ši teisė yra neatimama, tik dar labiau pabrėžia asmens religijos ar tikėjimo laisvės svarbą.

1.2. Asmens teisės į religiją įtvirtinimas kai kurių valstybių nacionaliniuose teisės aktuose

Pasaulyje nėra vieningos koncepcijos, kuri įtvirtintų religijos laisvės užtikrinimo ir jos ribojimo taisykles bei jos svarbą visuomenėje. Tikėjimo išpažinimo ir religinių simbolių naudojimo viešojoje erdvėje reguliavimas kiekvienoje valstybėje skiriasi priklausomai nuo nacionalinių tradicijų ir reikalavimų, įtvirtintų siekiant apsaugoti asmens teises ir laisves bei užtikrinti viešąją tvarką. Nacionalinėje valstybių teisėje religijos laisvės turinys apibrėžiamas plačiau nei tarptautiniuose dokumentuose.

Europoje yra tik keletas valstybių, kurios sekuliarizmo principą, atskiriantį religiją nuo viešo valstybės gyvenimo, yra įtvirtinusios konstituciniu lygiu. Prancūzijos Konstitucijos 1 straipsnis numato, kad Prancūzija turi būti sekuliari, demokratinė ir socialinė respublika,

¹¹ Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartija, 2010/C 83/02.

¹² Amerikos žmogaus teisių konvencija, "Pact of San Jose", Costa Rica, 1969-11-22.

užtikrinanti visų piliečių lygybę prieš įstatymą, nepriklausomai nuo kilmės, rasės ar religijos, gerbianti visus tikėjimus.¹³ Sekuliarizmo principas įtvirtintas ir Turkijos Konstitucijoje, kurios preambulėje skelbiama, kad, kaip reikalauja sekuliarizmo principas, negali būti jokio įsikišimo į valstybės reikalus ir politiką, paremto šventais religiniais jausmais. Turkijos Konstitucijos 24 straipsnyje detaliau reglamentuojama religinių įsitikinimų, tikėjimo laisvė. Šiame straipsnyje postuluojuama, kad niekas negali būti verčiamas dalyvauti religinėse apeigose ir ritualuose, atskleisti savo religinius įsitikinimus, būti kaltinamas ar persekiojimas dėl savo religijos. Religijos ir etikos švietimas ir mokymas turi būti atliekamas su valstybės priežiūra ir kontrole. Švietimas apie religinę kultūrą ir dorovinę auklėjimą turi būti privalomas pradinių ir vidurinių mokyklų programose. Tolimesnis mokymas ir švietimas turi būti vykdomas atsižvelgiant į asmens norus, o nepilnamečių atveju – atsižvelgiant į jų teisėtų atstovų prašymus. Niekas negali naudotis ar piktnaudžiauti religija, ar religiniais daiktais, pripažįstamais šventais toje religijoje, koku nors būdu siekiant daryti asmeninę ar politinę įtaką.¹⁴ Pakankamai platus religijos laisvės reguliavimas Turkijos Konstitucijoje rodo, kad šioje šalyje gana dažnai susiduriama su religijos ar tikėjimo laisvės, jos skelbimo ir religinių simbolių naudojimo problema, todėl valstybė turi pakankamai plačią diskrecijos teisę nustatant šios laisvės naudojimosi ribas. Šveicarijoje sekuliarizmo principas taip pat pripažįstamas konstituciniu. Nors šis principas Šveicarijos Konstitucijos tekste tiesiogiai nėra įtvirtintas, Konstitucijos 72 straipsnis numato, kad santykiai tarp valstybės ir bažnyčios reglamentuojami kantonų.¹⁵ Tuo tarpu kantonų Konstitucijos 164 straipsnis aiškiai nurodo atskyrimą tarp bažnyčios ir valstybės kantone, nurodant, kad valstybė yra sekuliari.¹⁶ Šveicarijoje religijos laisvė saugoma konstituciniu lygiu kaip ir kitos pamatinės žmogaus teisės.

Kitų valstybių konstitucijose sekuliarizmo principas nėra įtvirtintas. Dauguma šalių bendrai įtvirtina asmens religijos laisvę kaip konstitucinę vertybę, tiesiogiai nenustatant jokios valstybinės religijos. Pavyzdžiui, Italijos Konstitucijoje religijos laisvės turinys detalizuojamas Konstitucijos 19 straipsnyje, kuris numato, kad kiekvienas turi teisę išpažinti savo religinius įsitikinimus bet kokia forma, individualiai ar su kitais, ir skatinti juos bei švęsti apeigas viešai ar privačiai, užtikrinant, kad tai nekeltų pavojaus visuomenės moralei.¹⁷ Bene identiškai religijos

¹³ Constitution of October 4, 1958// <http://www.assemblee-nationale.fr/english/8ab.asp>; prisijungimo laikas: 2013-03-25.

¹⁴ The Constitution of the Republic of Turkey// http://www.hri.org/docs/turkey/part_ii_2.html#article_24; prisijungimo laikas: 2013-01-05.

¹⁵ Switzerland Constitution// <http://www.servat.unibe.ch/icl/sz00000.html>; prisijungimo laikas: 2013-03-25.

¹⁶ Ueli Friederich, *Kirchen und Glaubensgemeinschaften im pluralistischen Staat*, thesis, Berne, 1993, p. 239.

¹⁷ Constitution of the Italian Republic// http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=230621; prisijungimo laikas: 2013-01-29.

laisvė reglamentuojama ir Estijos Konstitucijoje.¹⁸ Panašiai religijos laisvė įtvirtinama ir Vokietijos Konstitucijoje, kurios 4 straipsnis įtvirtina, kad tikėjimo, sąžinės laisvė bei laisvė išpažinti religinius ar nereliginius įsitikinimus yra neliečiama. Konstitucijos 7 straipsnis, reglamentuojantis švietimą, nurodo, kad religijos pamokos sudaro dalį įprastos mokymosi programos valstybinėse mokyklose, išskyrus sekulias mokyklas bei pažymi, kad mokytojai negali būti įpareigojami dėstyti tikybos pamokų prieš jų valią.¹⁹ Kai kurių valstybių konstitucijose įtvirtinta konkreti domnuojanti religija. Graikijos Konstitucijos 3 straipsnyje nurodoma, kad šalyje vyrauja rytų ortodoksų bažnyčia. Nepriklausomai nuo to, Konstitucijos 13 įtvirtina, kad asmens religijos laisvė yra neliečiama, o naudojimasis civilinėmis teisėmis ir laisvėmis nepriklauso nuo religinių įsitikinimų. Straipsnyje taip pat nurodoma, kad visos žinomos religijos turi būti laisvos, o jų garbinimo vietos saugomos įstatymo.²⁰ Norvegijos Konstitucijos 2 straipsnis skelbia, kad visi karalystės gyventojai turi teisę laisvai išpažinti savo religiją, tačiau evangelikų-liuteronų religija turi išlikti oficialia valstybės religija. Konstitucijoje nurodoma, kad karalius visada turėtų išpažinti evangelikų-liuteronų religiją, ją puoselėti bei saugoti, o daugiau kaip pusė valstybės tarybos narių taip pat turėtų išpažinti oficialią valstybinę religiją.²¹ Kaip matyti iš aptartų religijos laisvės įtvirtinimo valstybių konstituciniu lygiu atvejų, asmens religijos laisvė pripažįstama viena iš pamatinių teisių ir yra neliečiama, nepriklausomai nuo to, ar šalyje yra valstybinė ar dominuojanti religija, ar ne. Tačiau šios teisės įgyvendinimas valstybių konstitucijose dažniausiai nėra detalai reglamentuojamas, o religijos išraiškos laisvė, apimanti laisvę naudoti religinius simbolius, nėra tiesiogiai įtvirtinama. Dėl šios priežasties asmenys neretai būna priversti ginti savo religijos laisvę, įskaitant ir laisvę naudoti religinius simbolius, tarptautinėse institucijose.

¹⁸ Constitution of the Republic of Estonia// <http://www.president.ee/en/republic-of-estonia/the-constitution/index.html>; prisijungimo laikas: 2013-03-25.

¹⁹ A.Tschentscher. *The Basic Law (Grundgesetz): The Constitution of the Federal Republic of Germany (May 23rd, 1949)* //SSRN Working Paper Edition March 2011, Jurisprudentia Bern Würzburg. ISBN 9-783-8370-0712-1, p. 19-20.

²⁰ The Constitution of Greece// <http://www.hri.org/docs/syntagma/artcl25.html#P1>; prisijungimo laikas: 2013-03-25.

²¹ The Constitution of The Kingdom of Norway// <http://www.constitution.org/cons/norway/dok-bn.html>; prisijungimo laikas: 2013-03-25.

2. RELIGINIŲ SIMBOLIŲ SAMPRATA TARPTAUTINIŲ TEISMŲ PRAKTIKOJE

Tarptautinės teisminės ir kvaziteisminės institucijos, kurių funkcija yra pažeistų asmens teisių, tarp jų neišimtinai ir asmens teisės išpažinti religiją, gynyba, religinių simbolių apibrėžimo ar jų baigtinio sąrašo savo jurisprudencijoje neįtvirtina. Savo sprendimuose teismai naudoja įvairius terminus: religiniai simboliai²², religinio garbinimo objektai²³, religiniai reikmenys²⁴, religiniai atributai²⁵. Atsižvelgiant į tarptautinių teismų formuluojamą praktiką galima išskirti religinio simbolio sąvoką siaurąja ir plačiąja prasme. Siaurąja prasme religiniai simboliai suprantami kaip daiktai, kurie naudojami religinėse apeigose, kaip garbinimo simbolis, tuo tarpu plačiąja prasme religinis simbolis suprantamas kaip daiktas, kuris yra pasitelkiamas įgyvendinant laisvę išpažinti ir skelbti tam tikrą religiją ar tikėjimą tiek vienam, tiek kartu su kitais asmenimis, viešai ar privačiai, atliekant apeigas, mokant, praktikuojant ar laikantis tikėjimo. Religiniai simboliai, kaip jie suprantami plačiąja prasme, atskleidžia asmens religiją ar tikėjimą ir padeda kitiems asmenims identifikuoti tokį asmenį, kaip išpažįstantį tam tikrą religiją ar tikėjimą. Profesorius Malcolm D. Evans religinius simbolius traktuodamas kaip religinio garbinimo objektus apibūdina juos kaip visus dalykus, kurie formuoja tam tikrą tikinčiojo religinio gyvenimo dalį ir prisideda prie religijos ar tikėjimo išraiškos ją garbinant, atliekant apeigas, mokant religijos kitus. Tai apima skirtingus elementus, tokius kaip drabužiai, religiniai reikmenys, rašytinė medžiaga, nuotraukos, pastatai ir daugybė kitų dalykų, kurių neįmanoma tiksliai apibrėžti.²⁶ Vis tik religinio simbolio apibrėžimas yra platesnis nei religinio garbinimo objekto, nes religinio simbolio sąvoka apima tokius daiktus, kurie savaime nėra religinio garbinimo objektai, o tik tokių objektų atspindys. Vieni iš tokių simbolių pavyzdžių galėtų būti kryžius ar ikona. Tačiau ne valstybė ar teismas, o pats asmuo turėtų nuspręsti, ar tam tikras daiktas jam turi religinio simbolio prasmę. Asmens apsisprendimo svarbą savo praktikoje ne kartą pabrėžė ir Europos Žmogaus Teisių Teismas.²⁷ Atkeiptinas dėmesys, kad visai nesvarbu ar religinio simbolio naudojimas yra pripažįstamas kaip religinė pareiga (pvz. islamiškų galvos apdangalų dėvėjimas), ar tik būdas skelbti ar išreikšti savo religines pažiūras (pvz. kryželio

²² „Religinių simbolių“ terminas naudojamas Europos Žmogaus Teisių Teismo bylose *Lautsi v. Italy*, *Leyla Sahin v. Turkey*, *Dogru v. France*, *Ahmed Arslan and Others v. Turkey*, *Eweida and Others v. United Kingdom*; Žmogaus Teisių Komiteto byloje *Bikramjit Singh v. France*.

²³ Terminą „religinio garbinimo objektai“ galima rasti šiose Europos Žmogaus Teismo bylose: *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, *Wingrove v. United Kingdom*, *I. A. v. Turkey*.

²⁴ „Religinių reikmenų“ terminas vartojamas Europos Žmogaus Teisių Teismo byloje *Kovalkovs v. Latvia*, Žmogaus Teisių Komiteto byloje *Ranjit Singh v. France*.

²⁵ „Religinių atributų“ terminas vartotas Europos Žmogaus Teisių Teismo byloje *Dahlab v. Switzerland*.

²⁶ Malcolm D. Evans. *Manual on the Wearing of Religious Symbols in Public Areas*// Security and Human Rights 21 (2), pp. 142-146 (2010). ISSN 1874-7337.

²⁷ *The Moscow Branch of The Salvation Army v. Russia*, no. 72881/01, § 92, ECHR 2006-XI.

nešiojimas) – teisė naudoti religinį simbolį bus ginama vienodai.²⁸ Vis dėlto asmens laisvė išpažinti ir skelbti savo religiją bei religinių simbolių naudojimas nėra absoliutus ir gali būti ribojamas tam tikrais atvejais, kuriuos įtvirtina tarptautiniai žmogaus teisių apsaugos dokumentai. Todėl čia didžiausios diskusijos kyla ne dėl to, kokie simboliai gali būti pripažinti kaip religiniai, bet ar asmuo, naudodamas tokius simbolius, skleidžia savo religiją ir tikėjimą, nes būtent dėl šios priežasties atsiranda religinių simbolių naudojimo ribų nustatymo problemos. Profesorius Malcolm D. Evans, analizuodamas religinių simbolių naudojimo viešojoje erdvėje klausimą, pažymi, jog kiekvieną situaciją, siekiant nustatyti, ar tam tikri simboliai turi religinę reikšmę ir ar jų naudojimas bus pripažįstamas kaip religijos ar tikėjimo skleidimas ir ribojamas pagrįstai, reikia nagrinėti individualiai.²⁹ Šiame darbe bus analizuojama religinių simbolių, kaip jie suprantami plačiąja prasme, naudojimo problematika atsižvelgiant į skirtingų tarptautinių teisminių ir kvaziteisminių institucijų praktiką nagrinėjant konkrečias situacijas.

²⁸ P., Lourdes. *Eweida and Others v. the United Kingdom (Part I): Taking Freedom of Religion More Seriously*, 2013-01-17// Blog commenting on developments in the case law of the European Court of Human Rights. <http://strasbourgobservers.com/2013/01/17/eweida-and-others-v-the-united-kingdom-part-i-taking-freedom-of-religion-more-seriously>; prisijungimo laikas: 2013-01-22.

²⁹ Malcolm D. Evans. *Manual on the Wearing of Religious Symbols in Public Areas*// Security and Human Rights 21 (2), pp. 142-146 (2010). ISSN 1874-7337.

3. EUROPOS ŽMOGAUS TEISIŲ TEISMO JURISPRUDENCIJA RELIGINIŲ SIMBOLIŲ NAUDOJIMO KLAUSIMU

Išanalizavus Europos Žmogaus Teisių Teismo praktiką, susijusią su religinių simbolių naudojimu, galima pastebėti, kad daugiausia bylų yra iškelta prieš Turkiją ir Prancūziją ir tik keletas kitų valstybių pavienių atvejų susilaukė Europos Žmogaus Teisių Teismo dėmesio. Tokia situacija susiklosčiusi visai neatsitiktinai, o būtent dėl to, kad Prancūzijos ir Turkijos valstybėse vienas iš pamatinių principų yra sekuliarizmas.³⁰ Prancūzija, Turkija ir Šveicarija yra bene vienintelės valstybės, kuriose sekuliarizmas yra konstitucinis ir pamatinis respublikos principas, kurio tvirtai laikosi visi gyventojai ir kurio apsauga yra itin svarbi.³¹ Šiose valstybėse vykdoma politika, kuria siekiama atskirti religiją nuo viešo gyvenimo ir uždrausti viešą religinių simbolių naudojimą, neretai sukelia diskusinius klausimus dėl asmens religijos išraiškos laisvės ribojimo pagrįstumo.

Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudenciją, susijusią su religinių simbolių naudojimu, pagal tai, kur šie simboliai yra naudojami, galima suskirstyti į kelias kategorijas: religinių simbolių naudojimas valstybinėse mokymosi įstaigose, darbo erdvėje ir viešojoje erdvėje. Didžiausią dalį sudaro asmenų skundai, susiję su religinių rūbų, kaip religinių simbolių, naudojimu mokymosi įstaigose. Tačiau pastaruoju metu atsiranda vis naujų diskusijų, susijusių su įvairių religinių simbolių naudojimu ir kitose srityse, kurios, kaip vėliau bus galima pastebėti, turi įtakos ir Europos Žmogaus Teisių Teismo praktikos pokyčiams nauja linkme.

3.1. Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika, susijusi su religinių simbolių naudojimu valstybinėse mokymosi įstaigose

Daugiau nei dvidešimt metų religinio simbolio vieta valstybiniame švietime buvo diskusijų subjektas visoje Europoje. Daugelyje šalių diskusijose daugiausia dėmesio skirta pradinėms ir vidurinėms mokykloms. Tačiau tik Turkijoje, Azerbaidžiane ir Albanijoje šis klausimas lietė ne tik asmens laisvę, bet ir religinio simbolio politinę reikšmę. Šios šalys vienintelės reglamentavo šio islamiško galvos apdangalo dėvėjimą universitetuose.

2010 m. atliktas rinkos tyrimas parodė, kad 52,6 procento respondentų prieštarautų religinių rūbų dėvėjimui mokyklose. Daugiau nei 80 procentų bulgarų ir 65 procentai prancūzų yra priešiški nusiteikę religinių galvos apdangalų dėvėjimo mokyklose klausimu. Tačiau net 54,4 procento apklausoje dalyvavusių asmenų teigiamai įvertino krikščioniško religinio simbolio

³⁰ Sekuliarizmas – religijos ir tikėjimo, jų ženklų, simbolių, papročių ir tradicijų pašalinimas iš viešo gyvenimo. <http://zodynai.igloro.info/z/sekularizmas/>; prisijungimo laikas: 2013-01-23.

³¹ *Dogru v. France*, no. 27058/05, § 72, ECHR 2008.

– nukryžiuotojo – naudojimą klasėse. Šio simbolio demonstravimas mokyklose daugiausiai palaikymo susilaukė iš gilių krikščioniškų tradicijų turinčių valstybių.³²

Prancūzijoje, kur sekuliarizmas yra pripažįstamas kaip viena iš kertinių respublikinių vertybių, simbolių ar drabužių, parodančių religinę priklausomybę, dėvėjimą pradinėse ir vidurinėse mokyklose reglamentuoja 2004 m. kovo 15 d. Švietimo Kodeksas. Šis Kodeksas draudžia ženklų ar drabužių, kuriais asmenys išreiškia savo priklausymą tam tikrai religijai, dėvėjimą. Kodeksas reikšmingas tik simbolių, tokių kaip Islamo skarelė, kad ir kaip jie pavadinti, kipa³³ ar kryžiumi, kurių naudojimas yra akivaizdžiai sureikšminamas ir leidžia aiškiai identifikuoti asmens priklausymą tam tikrai religijai.³⁴ Kai kuriose kitose Šalyse, tokiose kaip Austrija, Vokietija, Nyderlandai, Ispanija, Švedija, Šveicarija ir Jungtinė Karalystė, kai kuriais atvejais, atsižvelgiant į užsitęsusias teises diskusijas, valstybinės švietimo institucijos musulmonų mokiniams ir studentams leidžia dėvėti Islamo skareles.³⁵ Vokietijoje, kur diskusijos susitelkė ties klausimu, ar mokytojai gali dėvėti islamiškas skareles, Konstitucinis teismas 2003 m. rugsėjo 24 d. sprendime konstatavo, kad tikslaus įstatyminio reglamentavimo nebuvimas suponuoja išvadą, jog mokytojams nedraudžiama dėvėti islamiško galvos apdangalo. Dėl šios priežasties teismas įpareigojo vietines institucijas nustatyti aprangos taisykles, norint uždrausti religinių simbolių naudojimą valstybinėse mokyklose. Austrijoje specialaus teisės akto, reglamentuojančio skarelės, turbano ar kipos dėvėjimą, nėra. Valstybė laikosi nuomonės, kad šių religinių simbolių naudojimo draudimas gali būti pateisinamas tik pavojaus mokinių sveikatai ar saugumui atveju. Jungtinėje Karalystėje į mokinius, naudojančius religinius simbolius, žiūrima tolerantiškai. Sunkumai, susiję su pagarba islamiškai skarelei, kaip religiniam simboliui, čia reti. Byloje *R. (On the application of Begum) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School* Anglijos ir Velso Aukščiausiasis Teismas nagrinėjo ginčą tarp mokyklos ir musulmonų mokinių, norinčių dėvėti religinį drabužį, vadinamą *jilbab*. Mokykla reikalavo, kad mokiniai dėvėtų uniformą, leidžiant dėvėti skarelę ir religinį drabužį, kilusį iš Indijos subkontinento, vadinamą *shalwar kameeze*. Aukščiausiasis Teismas mokinių pareikšimą atmetė, teigdamas, kad religijos laisvė nebuvo pažeista. Tačiau Apeliacinis teismas religijos laisvės pažeidimą pripažino, kadangi musulmonų mažuma Jungtinėje Karalystėje religinio drabužio *jilbab* dėvėjimą laikė religine pareiga. Mokyklos vadovybės kišimasis buvo pripažintas kaip nesuderinamas su religijos

³² Estudio Fundación BBVA European Mindset. Departamento de Estudios Sociales y Opinión Pública, 2010 m., balandis. http://www.elpais.com/elpaismedia/ultimahora/media/201004/27/sociedad/20100427elpepusoc_1_Pes_PD_F.pdf; prisijungimo laikas: 2013-02-26.

³³ Kipa – Judaizme galvos apdangalas, dėvimas ortodoksų vyrų žydų visą laiką, ar kitų per pamaldas. <http://www.thefreedictionary.com/kippa>; prisijungimo laikas: 2013-01-07.

³⁴ *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, § 55, ECHR-XI.

³⁵ Ten pat, § 58.

laisve.³⁶ Panašios pozicijos kaip Jungtinė Karalystė laikosi ir Ispanija, Suomija, Švedija bei Nyderlandai – valstybinėse mokyklose skarelių, kaip aiškaus religinio simbolio, dėvėjimas nėra draudžiamas.

Religinių simbolių, ypač religinių rūbų ir galvos apdangalų, naudojimas valstybinėse mokslo įstaigose sudaro bene didžiausią dalį Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencijos, susijusios su religinių simbolių demonstravimu. Pagrindinę Europos Žmogaus Teisių Teismo praktikos dalį sudaro bylos, susijusios su islamiškų galvos apdangalų dėvėjimu jau minėtose sekuliarizmo principą įtvirtinuosiose valstybėse. Toliau bus siekiama trumpai aptarti ir išanalizuoti reikšmingiausias bylas, susijusias su religinių simbolių naudojimu valstybinėse mokymosi įstaigose.

Atkreiptinas dėmesys, kad pirmosiose bylose, susijusiose su religinių simbolių naudojimu, pasiekusiose Europos Žmogaus Teisių Teismo pirmąją Europos Žmogaus Teisių Komisiją, veikusią iki 1998 m. lapkričio 1 d., kai įsigaliojo Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos Protokolas Nr. 11,³⁷ skundai dėl islamiškų galvos apdangalų dėvėjimo mokyklose buvo atmestini kaip nepriimtini ir nepatenkantys į religijos laisvės apimtį Konvencijos 9 straipsnio prasme.³⁸ Vėlesnėje jurisprudencijoje Europos Žmogaus Teisių Teismas nukrypo nuo tokios Komisijos formuluojamos praktikos ir pripažino, kad islamiškų skarelių, kaip religinio simbolio, naudojimas yra vienas iš religijos išraiškos būdų ir patenka į religijos laisvės, įtvirtintos Konvencijos 9 straipsnio 1 dalyje, apimtį.

Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencijoje viena iš žymiausių ir kontraversiškesnių bei pirmiausia čia paminėtinų bylų, susijusių su religinių simbolių naudojimu, buvo *Leyla Şahin v. Turkey* byla, kurioje nagrinėjamas islamiškų galvos apdangalų dėvėjimo valstybiniame Turkijos universitete klausimas. Nors tai nebuvo pirmoji byla, susijusi su islamiškų galvos apdangalų dėvėjimu, šioje byloje Europos Žmogaus Teisių Teismas pirmą kartą atliko išsamų tyrimą dėl peticijos pagrįstumo. 1973 m. gimusi pareiškėja Leyla Sahin iki 1999 m. gyveno Vienoje, nuo to laiko, kai ji išvyko iš Istambulo studijuoti medicinos Vienos universiteto medicinos fakultete. Pareiškėja kilusi iš tradicinės musulmonų šeimos, todėl islamiškos skarelės dėvėjimą laikė savo religine pareiga. Po penkerių studijų metų Leyla Sahin įstojo į medicinos fakultetą Istambulo universitete. Istambulo universiteto prorektorius paskelbė, kad, remiantis Konstitucija, įstatymais bei atsižvelgiant į Aukščiausiojo Administracinio Teismo ir Europos Žmogaus Teisių Komisijos praktiką ir universiteto taisykles, studentams, kurie dėvi

³⁶ *R. (On the application of Begum) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School*, No: C1/2004/1394, [2006] EWCA Civ 504.

³⁷ Jarašiūnas, E., et al. *Žmogaus teisių apsaugos institucijos: kolektyvinė monografija*// Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009, p. 354–356.

³⁸ *Karaduman v. Turkey* (dec.), no. 16278/90, Commission, 3 May 1993.

islamiškas skareles ir kurie yra su barzdomis, nebus leista lankyti paskaitų ir jie bus išbraukti iš studijuojančių sąrašų. Po šio prorektoriaus paskelbimo pareiškėja nebuvo įleista į paskaitas ir egzaminus, o vėliau fakulteto dekanas dėl tokio pareiškėjos elgesio sustabdė jos studijas vienam semestru. Pareiškėja dėl tokių universiteto veiksmų kreipėsi į Ištambulo administracinę teisumą, tačiau teismas skundą atmetė. Turkijos Konstitucinis Teismas savo sprendime pasisakė, kad istorinių šalies aplinkybių kontekste sekuliarizmas Turkijoje, kur didžioji dalis gyventojų yra musulmonai, skarelės dėvėjimas, kaip privaloma religinė pareiga, sąlygotą diskriminaciją tarp praktikuojančių musulmonų, kitatikių ir netikinčiųjų. Pasak teismo, studentams turi būti leidžiama siekti išsilavinimo kartu, tolerantiškoje aplinkoje, nenukreipiant dėmesio religiniais ženklais. Nepaisant to, kad islamiška skarelė yra Islamo atspindys, šio religinio simbolio teisinis pripažinimas auštojo mokslo įstaigose būtų nesuderinamas su valstybės švietimo neutralumo principu.³⁹ Nacionaliniams teismams pareiškėjos skundą atmetus, 1998 m. pareiškėja dėl savo pažeistų teisių kreipėsi į Europos Žmogaus Teisių Teismą, kuris 2004 m. priėmė sprendimą, kad pareiškėjos teisės Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 9 straipsnio atžvilgiu pažeistos nebuvo ir islamiškos skarelės dėvėjimo ribojimas buvo teisėtas. 2005 m. pareiškėjos prašymu bylos nagrinėjimas buvo perduotas Didžiajai Kolegijai, tačiau išnagrinėjus bylą islamiško galvos apdangalo nešiojimo ribojimas Turkijos universitete nebuvo pripažintas kaip prieštaraujantis Konvencijos 9 straipsniui.

Nagrinėjant asmens skundą Europos Žmogaus Teisių Teismas turi įvertinti, ar pareiškėjo teisė, įtvirtinta Konvencijos 9 straipsnyje, buvo ribojama ir, jei taip, ar šis ribojimas buvo įtvirtintas įstatymu, siekiant teisėto tikslo ir būtinas demokratinėje visuomenėje Konvencijos 9 straipsnio prasme. Byloje *Leyla Sahin v. Turkey* nagrinėdamas, ar islamiškos skarelės draudimas buvo įtvirtintas įstatymiškai, Europos Žmogaus Teisių Teismas pažymėjo, kad šiuo atžvilgiu terminas „įstatymas“ negali būti suprantamas formaliai, taigi, turi būti atsižvelgiama tiek į statutinę, tiek į precedentinę šalies, kurioje kilo ginčas teisę. *Leyla Sahin v. Turkey* bylos situacijoje reikšmingi yra jau anksčiau paminėti privalomą galią turintys ir viešai skelbiami Turkijos Konstitucinio Teismo sprendimai, kuriuose pabrėžiama, kad kaklo ir plaukų dengimas skarele ar skraiste religiniais pagrindais prieštarauja Konstitucijoje įtvirtintiems principams, tokią praktiką vystė ir Turkijos Aukščiausiasis Administracinis Teismas. Šioje byloje savo atskirąją nuomonę pateikusi ir su Didžiosios Kolegijos sprendimu nesutikusi teisėja Tulkens išskiria tris kriterijus, kuriuos teismas turėtų vertinti tirdamas, ar religinių simbolių naudojimo ribojimas buvo būtinas demokratinėje visuomenėje: visų pirma, ar valstybės institucijų įsikišimas, kuris turi būti suderinamas su teisėtu tikslu, buvo proporcingas; antra, ar

³⁹ *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, § 14, 16, 39, ECHR-XI.

pasirinktos priemonės yra mažiausiai ribojančios susijusias teises ir laisves ir galiausiai, ar pasirinktos priemonės buvo proporcingos (konkuruojančių interesų balansas).⁴⁰ Teisėjos nuomone, Europos Žmogaus Teisių Teismas neįrodė pareiškėjos laisvės ribojimo būtinumo demokratinėje visuomenėje ir netinkamai pagrindė sekuliarizmo ir lygybės principų taikymą.

Europos Žmogaus Teisių Teismo Didžioji Kolegija *Leyla Sahin v. Turkey* byloje pažymėjo, kad Konvencijos 9 straipsnyje įtvirtinta religijos laisvė yra viena iš esminių demokratinės visuomenės elementų, atskleidžiančių tikinčiųjų tapatybę ir jų gyvenimo koncepciją, tačiau kartu šios laisvės užtikrinimas reikšmingas ir netikintiems, agnostikams, skeptikams ir abejingiems. Tai, kad pliuralizmas yra neatskiriamas nuo demokratinės visuomenės ir šiuo pagrindu kartais yra būtina religijos laisvę riboti, siekiant suderinti skirtingų religinių grupių asmenų interesus, Europos Žmogaus Teisių Teismas yra įtvirtinęs jau ankstesnėse savo bylose, susijusiose su religijos laisvės ribojimu.⁴¹ Religijos laisvė reiškia, *inter alia*, laisvę turėti religinius įsitikinimus arba jų neturėti ir laisvę išpažinti arba neišpažinti religijos. Nors religijos laisvė visų pirma reiškia kiekvieno žmogaus asmeninį apsisprendimą, ji taip pat įtvirtina laisvę išpažinti religiją vienam privačioje erdvėje ar viešai, bendruomenėje su kitais tikinčiaisiais. Pažymėtina, kad analizuojant islamiško galvos apdangalo klausimą Turkijos kontekste reikia atsižvelgti į tokio religinio simbolio naudojimo, kaip privalomos religinės pareigos, poveikį tiems asmenims, kurie tokio galvos apdangalo nedėvi. Kaip savo jurisprudencijoje ne kartą pabrėžė Europos Žmogaus Teisių Teismas, tokiu atveju pavojuje atsiduria kitų asmenų teisių ir laisvių apsauga ir viešosios tvarkos užtikrinimas šalyje, kur dauguma gyventojų, pripažįstant moterų teisių ir sekuliaraus gyvenimo būdo įtvirtinimą, tvirtai laikosi Islamo tikėjimo.⁴² Taigi, religijos laisvės ribojimų nustatymas šioje sferoje gali būti pripažintas kaip būtinas demokratinėje visuomenėje, ypač atsižvelgiant į tai, kad pastaruoju metu islamiškas galvos apdangalas, kaip religinis simbolis, Turkijoje įgauna ir tam tikrą politinę reikšmę. Nors šioje situacijoje Europos Žmogaus Teisių Teismas konkrečių įrodymų dėl pareiškėjos naudojamo religinio simbolio neigiamos įtakos aplinkiniams asmenims nepateikė ir rėmėsi tik bendru sekuliarizmo principo įtvirtinimu, *Leyla Sahin v. Turkey* byloje įtvirtintus principus Europos Žmogaus Teisių Teismas vėliau panaudojo pripažindamas nepriimtinais kitas peticijas dėl religinių galvos apdangalų dėvėjimo valstybinėse mokslo įstaigose. Kitoje byloje *Şefika Köse and 93 Others v. Turkey*⁴³ Europos Žmogaus Teisių Teismas taip pat pateisino islamiškų galvos apdangalų draudimą mokyklose ir pripažino peticiją nepriimtina

⁴⁰ *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, ECHR-XI., Teisėjos Tulkens atskiroji nuomonė, p. 2.

⁴¹ *Kokkinakis v. Greece*, 25 May 1993, § 31, 33, Series A no. 260-A; *Serif v. Greece*, no. 38178/97, § 49, ECHR 1999-IX.

⁴² *Karaduman v. Turkey* (dec.), no. 16278/90, § 108, Commission, 3 May 1993; *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey* [GC], nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, § 95, ECHR 2003-II.

⁴³ *Köse and Others v. Turkey* (dec.), no. 26625/02, ECHR 2006-II

motyvuodamas tuo, jog mokyklos uniformos dėvėjimo taisyklės, draudžiančios bet kokius galvos apdangalus, yra vienodai taikomos visiems asmenims, nepriklausomai nuo jų religinių įsitikinimų, todėl pareiškėjų religijos išraiškos laisvė buvo ribojama pagrįstai.

Europos Žmogaus Teisių Teismas pažymi, kad Konvencijos 9 straipsnis negina kiekvieno asmens veiksmo, motyvuoto ar įkvėpto religiniais pagrindais.⁴⁴ Demokratinėse visuomenėse, kur egzistuoja kelios skirtingos religijos, asmens laisvės išpažinti savo religiją ribojimai gali būti būtini, siekiant suderinti skirtingų grupių interesus ir užtikrinti, kad kiekvieno asmens tikėjimas bus gerbiamas. Kaip pažymi teisėja Tulkens savo atskirojoje nuomonėje *Leyla Şahin v. Turkey* byloje, pliuralizmas, tolerancija ir liberalumas yra demokratinės visuomenės požymiai ir šios vertybės turi būti grindžiamos dialogu ir kompromiso dvasia, o visa tai neišvengiamai reiškia tarpusavio nusileidimą tarp skirtingų individų grupių.⁴⁵ Europos Žmogaus Teisių Teismas pabrėžė, kad sekuliarizmo principas yra suderinamas su vertybėmis, kuriomis yra paremta Konvencija. Šio principo, kuris neabejotinai yra vienas iš pamatinių Turkijos valstybės principų ir kuris yra suderintas su įstatymo viršenybės principu ir pagarba žmogaus teisėms, laikymasis gali būti pripažintas kaip būtinas apsaugant Turkijos demokratinę sistemą. Požiūris, kuris negerbia šio principo, nebūtinai pateks į asmens laisvės išpažinti savo religiją ribas ir bus ginamas Konvencijos 9 straipsnio. Tokio požiūrio Europos Žmogaus Teisių Teismas laikėsi ir *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others* byloje.⁴⁶

Europos Žmogaus Teisių Teismas pabrėžia, kad neutralus ir nešališkas valstybės vaidmuo įvairių religijų ir tikėjimų praktikavimo atžvilgiu yra palankus viešajai tvarkai, religinei harmonijai ir tolerancijai demokratinėje visuomenėje ir yra nesuderinamas su bet kokiomis valstybės galiomis nustatant religinių įsitikinimų ar būdų, kuriais tie įsitikinimai yra išreiškiami, teisėtumą.⁴⁷ Pripažindamas, kad reguliavimas, susijęs su valstybės ir religijos santykiu skirtingose šalyse plačiai skiriasi ir Europoje nėra vieningos religijos reikšmės visuomenėje koncepcijos, Europos Žmogaus Teisių Teismas ypač pabrėžia nacionalinių sprendimų priėmimo institucijų vaidmenį reguliuojant šį klausimą.⁴⁸ Pagrindinė teismo užduotis yra nustatyti, ar priemonės, kurių imamas nacionaliniu lygiu iš principo yra pateisinamos ir proporcingos, įvertinant poreikį apsaugoti kitų asmenų teises ir laisves, išlaikyti viešąją tvarką ir tikrąjį religinį pliuralizmą, kuris yra demokratinės visuomenės gyvavimo esmė. Teismo jurisdikcija, be abejo, yra subsidiari ir jo vaidmuo nėra vieningų sprendimų priėmimas šiame kontekste, ypač

⁴⁴ *Pichon and Sajous v. France* (dec.), no. 49853/99, ECHR 2001-X; *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, § 121, ECHR-XI.

⁴⁵ *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, ECHR-XI., Teisėjos Tulkens atskiroji nuomonė, p. 1.

⁴⁶ *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey* [GC], nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, § 93, ECHR 2003-II.

⁴⁷ *Hasan and Chaush v. Bulgaria* [GC], no. 30985/96, § 78, ECHR 2000-XI.

⁴⁸ *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, § 108, ECHR-XI.; *Dogru v. France*, no. 27058/05, § 63, ECHR 2008.

atsižvelgiant į delikačius bažnyčių ir valstybės santykius.⁴⁹ Europos Žmogaus Teisių Teismas savo jurisprudencijoje ne kartą pabrėžė, kad, dėl nuolatinio ir tiesioginio kontakto su mokslo bendruomene, universiteto vadovybė gali daug geriau nei tarptautinis teismas įvertinti vietinius poreikius ir sąlygas ar tam tikro elgesio reikalavimus.⁵⁰ Todėl priimdamas sprendimą konkrečioje byloje teismas visada atsižvelgia į susijusios valstybės vertinimo ribas šioje srityje. Taigi, siekiant taikaus koegzistavimo tarp studentų, kurie išpažįsta skirtingas religijas, saugant viešąją tvarką bei kitų tikėjimus, aukštojo mokslo institucijos gali reguliuoti religinių apeigų ir simbolių naudojimą nustatydamos tam tikrus ribojimus. Vis dėl to valstybinių institucijų vaidmuo tokiomis aplinkybėmis siekiant išvengti įtemptų tarpusavio santykių turi ne pašalinti pliuralizmą, bet užtikrinti, kad konkuruojančios grupės viena kitą toleruotų.⁵¹

Dauguma pirmųjų bylų, susijusių su religinių simbolių naudojimu mokymosi įstaigose, buvo iškeltos prieš Turkijos valstybę, tačiau ši problema pasiekė ir Prancūziją, dėl šioje šalyje įtvirtino sekuliarizmo principo. Problemos, susijusios su galvos apdangalų dėvėjimu Prancūzijoje prasidėjo dar 1989 m., kai švietimo ministro prašymu Valstybės Taryba šiuo klausimu priėmė nuomonę, kurioje buvo skelbiama, kad mokiniai, mokyklose naudojantys ženklus, kuriais išreiškia savo priklausymą tam tikrai religijai, yra savaime su sekuliarizmo principu nesuderinamas dalykas. Dokumente taip pat teigiama, kad religijos išraiškos laisvė neturėtų leisti mokiniams naudoti religinių ženklų, kurie iš prigimties, tomis aplinkybėmis kuriomis jie yra naudojami, individualiai ar kolektyviai, akivaizdžiai ar kaip protesto priemonė gali lemti tam tikrą provokacijos, spaudimo, proselitizmo ar propagandos formą, pakenkti mokinių orumui ar laisvei, pakenkti jų sveikatai ar saugumui, trikdyti pamokų vedimą ar trukdytų mokyklos tvarkai ir normaliam viešosios paslaugos teikimui.⁵² Remiantis čia išdėstytais saugumo ir viešosios tvarkos motyvais nacionalinės sprendimų priėmimo institucijos atmesdavo pareiškėjų skundus dėl jų religijos išpažinimo laisvės ribojimo ir išmetimo iš mokyklos. Toks nacionalinės teisės įtvirtinimas ir teismų vystoma praktika Prancūzijoje turėjo įtakos ir Europos Žmogaus Teisių Teismą pasiekusių peticijų prieš šią valstybę nagrinėjimui.

2004 m. Europos Žmogaus Teisių Teismą pasiekė dvi peticijos dėl religinių simbolių naudojimo ribojimo Prancūzijos valstybinėje mokykloje. Pareiškėjos buvo dvi vienuolikos ir dvylikos metų musulmonų religiją išpažįstančios mokinės *Belgin Dogru*⁵³ ir *Esma-Nur*

⁴⁹ *Dogru v. France*, no. § 78, 27058/05, ECHR 2008.

⁵⁰ *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France* [GC], no. 27417/95, § 84, ECHR 2000-VII; *Valsamis v. Greece*, 18 December 1996, § 32, Reports of Judgments and Decisions. 1996-VI; *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, § 121, ECHR-XI.

⁵¹ *Ouranio Toxo and Others v. Greece*, no. 74989/01, § 40, ECHR 2005-X (extracts).

⁵² *Legal analysis of the European Court of Human Rights decisions Dogru v. France and Kervanci v. France*// The Institute on Religion & Public Policy, 2009-01-07, p. 2.

⁵³ *Dogru v. France*, no. 27058/05, ECHR 2008.

*Kervanci*⁵⁴, kurioms valstybinėje vidurinėje mokykloje fizinio lavinimo ir sporto pamokų metu buvo neleista dėvėti galvos apdangalų. Mokinės atsisakė nusiimti skareles nepaisant mokytojos prašymų, kuri paaiškino, kad galvos apdangalų dėvėjimas yra nesuderinamas su fizinio lavinimo užsiėmimais. Mokyklos komitetas nusprendė nestropias mokines pašalinti. Nors pareiškėjų tėvai kreipėsi į nacionalines institucijas apskųdami tokį mokyklos valdžios sprendimą, jų skundai buvo atmesti grindžiant tuo, kad toks elgesys peržengė teisės išreikšti bei skelbti savo religiją ir religinius įsitikinimus ribas mokyklos patalpose. Nagrinėdamas situaciją, Europos Žmogaus Teisių Teismas atsižvelgė į tai, kad Prancūzijoje naudojimasis religijos laisve, ypač religinių simbolių naudojimo mokyklose klausimas, yra tiesiogiai susijęs su sekuliarizmo principu, kurio pagrindu buvo įkurta Prancūzijos respublika ir kurio kilmė siejama su dar 1789 m. priimta Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija. Tai ne pirmas atvejis, kai Europos Žmogaus Teisių Teismas religijos laisvės ribojimo pagrįstumą nagrinėja istoriniame valstybės kontekste. Prisimintinas ir Turkijos atvejis, kai religijos laisvės ribojimas grindžiamas šalyje įtvirtintu sekuliarizmo principu.

Byloje *Dogru v. France* Europos Žmogaus Teisių Teismas pripažino, kad galvos apdangalų dėvėjimo draudimas fizinio lavinimo ir sporto pamokų metu bei pareiškėjos pašalinimas iš mokyklos dėl jos atsisakymo tokį apdangalą nusiimti lėmė pareiškėjos teisės išpažinti religiją suvaržymą. Nepaisant to, kad Prancūzijos teisės aktuose nebuvo nuostatos, tiesiogiai įtvirtinančios galvos apdangalų dėvėjimo draudimą mokyklose fizinio lavinimo pamokų metu, Europos Žmogaus Teisių Teismas patvirtino, jog ribojimas buvo įtvirtintas įstatymu, pasiremdamas konstituciniu sekuliarizmo principo įtvirtinimu. Be to, vidinėse mokyklos taisyklėse buvo aiškiai nustatyta, kad ženklai, kurie savaime turi proselitistinį ar diskriminuojantį efektą, yra draudžiami. Analizuojant religijos laisvės ribojimo pagrindus pažymėtina, kad šiuo atveju nacionalinės institucijos priemonės, kurių buvo imtasi, pateisino trijų veiksnių kombinacija: pareiga reguliariai lankyti pamokas, saugumo reikalavimais ir tinkamos aprangos sportuojant būtinybe.⁵⁵ Išnagrinėjęs visas reikšmingas aplinkybes Europos Žmogaus Teisių Teismas konstatavo, kad toks asmens laisvių ribojimas turėjo pakankamą teisinį pagrindą nacionalinėje teisėje. Tirdamas būtinumo demokratinėje visuomenėje pagrindą, Europos Žmogaus Teisių Teismas, pasiremdamas ankstesne savo praktika religinių simbolių naudojimo bylose, pažymi nacionalinių sprendimų priėmimo institucijų svarbą ir pakartoja, kad valstybė gali riboti asmens laisvę skelbti religiją, pavyzdžiui, dėvint islamišką skarelę, jei toks religijos skelbimas susikerta su kitų asmenų teisių ir laisvių apsauga, viešąja tvarka ir saugumu.⁵⁶

⁵⁴ *Kervanci v. France*, no. 31645/04, ECHR 2008.

⁵⁵ *Dogru v. France*, no. § 51, 27058/05, ECHR 2008.

⁵⁶ *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey* [GC], nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, § 95, ECHR 2003-II; *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, § 111, ECHR-XI.

Dogru situaciją galima palyginti su kitu atveju, kai byloje *X v. The United Kingdom* Europos Žmogaus Teisių Teismas konstatavo, kad praktikuojančiam skihų tikėjimą motociklininkui, dėvinčiam turbaną,⁵⁷ šalmo dėvėjimas buvo būtina saugumo priemonė ir bet koks religijos išraiškos laisvės ribojimas buvo pateisinamas sveikatos apsauga.⁵⁸ Šiuo atveju religijos laisvės ribojimas fizinio lavinimo pamokose draudžiant dėvėti islamišką galvos apdangalą dėl privalomų sportinės aprangos reikalavimų yra pateisinamas kaip būtina saugumo ir asmens sveikatos priemonė.

Vėlesnėms byloms, susijusioms su religinių simbolių naudojimu Prancūzijos mokymosi įstaigose, didelę įtaką turėjo 2004 m. išleistas įstatymas, kuris uždraudė įtartinų religinių simbolių naudojimą valstybinėse mokyklose.⁵⁹ Remiantis šiuo įstatymu mokiniai, nesutikę nusiimti galvos apdangalų, išreiškiančių jų religinius įsitikinimus, buvo šalinami iš mokyklos. Įstatymas dėl savo griežtumo ir aiškaus nukreipimo į islamiškų religinių galvos apdangalų dėvėjimo uždraudimą susilaukė nemažai kritikos. Kai kurių autorių nuomone, toks religinių simbolių uždraudimas yra neproporcingas religijos laisvės ribojimas ir nėra būtinas demokratinėje visuomenėje bei pažeidžia Žmogaus Teisių Konvencijos 9 straipsnyje įtvirtintas teises.⁶⁰ Po šio įstatymo išleidimo Europos Žmogaus Teisių Teismą pasiekė net kelios peticijos, kuriose asmenys skundėsi savo religijos laisvės ribojimu draudžiant naudoti religinius simbolius mokyklose. Pareiškėjai *Jasvir Singh*⁶¹ ir *Ranjit Singh*⁶² buvo du iš šešių mokinių, išpažįstančių skihų tikėjimą, kurie buvo pašalinti iš mokyklos už įtartinų religinių simbolių – galvos apdangalų, vadinamų *keski*, išreiškiančių jų religines pažiūras, dėvėjimą ir 2004 m. priimto Švietimo kodekso nesilaikymą. Europos Žmogaus Teisių Teismas pripažino *Jasvir* ir *Ranjit* peticijas nepriimtomis, teigdamas, kad mokinių laisvės išpažinti savo religiją ribojimas buvo įtvirtintas įstatymu bei siekiant teisėto tikslo, saugant kitų asmenų teises ir laisves bei viešąją tvarką. Neužilgo Europos Žmogaus Teisių Teismą pasiekė dar keturios peticijos. Skundus pateikė musulmonų religiją išpažįstančios mokinės bei jų tėvai dėl to, kad mergaitėms buvo uždrausta dėvėti islamiškus galvos apdangalus mokykloje ir šiam draudimui nepaklusus jos buvo pašalintos iš mokyklos. Europos Žmogaus Teisių Teismas ir šį kartą buvo kategoriškas bei atmesdamas peticijas pakartojo savo argumentus, išsakytus *Jasvir* ir *Ranjit Singh* atveju. Nors Europos Žmogaus Teisių Teismas pabrėžia valstybės, kaip neutralaus skirtingų religijų ir

⁵⁷ **Turbanas** (pranc. turban < persų k. dulbend-muslinas) – musulmoniškųjų Rytų tautų ir Indijos vyrų galvos apdangalas, sudarytas iš plonos medžiagos ilgos juostos, tam tikru būdu apvyniotos aplink galvą. Trapautinių žodžių žodynas// Alma Litera, ketvirtas leidimas, 2005 Vilnius, p. 790.

⁵⁸ *X v. The United Kingdom* (dec.), no. 7992/77, § 234, Commission, 12 July 1978.

⁵⁹ D. Vitkauskaitė-Meurice, R. Valutytė, D. Gailiūtė. Religijos išraiškos laisvės ribojimai demokratinėje visuomenėje. Mokslo studija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012 m.

⁶⁰ K., Baljit. *The veil of ignorance: a critical analysis of the French ban on religious symbols in the context of the application of Article 9 of the ECHR*// Mountbatten Journal of Legal Studies, 2008, 12 (2), pp. 23-71.

⁶¹ *Jasvir Singh v. France* (dec.), no. 25463/08, ECHR 2009.

⁶² *Ranjit Singh v. France* (dec.), no. 27561/08, ECHR 2009.

tikėjimų išpažinimo organizatoriaus rolę, reikėtų atsižvelgti į tai, kad valstybės neutralumas turėtų reikšti pagarbą kitiems tikėjimams, o ne netikėjimo propagavimą. Uždraudžiant bet kokių religinių simbolių naudojimą mokyklose mokiniai yra atskiriami nuo skirtingų kultūrų, religijų ar tikėjimų pažinimo. Šioje vietoje galima sutikti su profesoriaus Joseph Weiler išsakytomis mintimis, kad tolerancija kitam neturėtų būti suprantama kaip netolerancija prieš kito identiškumą ir teisinis Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos imperatyvas neturėtų pratęsti pagrįsto reikalavimo, kad šalys garantuotų teigiamas ir neigiamas laisves nepagrįstu teiginiu, kad suvereni valstybė atsisako savo kultūrinio identiškumo vien dėl to, kad tokios šalies istorinio paveldo įrankiai yra religiniai ar religinės kilmės.⁶³

Iš aptartų bylų analizės matyti, jog Europos Žmogaus Teisių Teismas laikosi pozicijos, kad sekuliarizmo ir neutralumo principų įtvirtinimas valstybinėse mokyklose bei pagarpa pliuralizmo principui yra pakankamai aiškūs ir visiškai teisėti pagrindai pateisinant draudimą mokiniams dėvėti galvos apdangalus mokyklos patalpose.⁶⁴ Religinių simbolių naudojimas valstybinėse mokyklose nėra iš prigimties nesuderinamas su sekuliarizmo principo laikymusi mokyklose, tokiu jis tapo atsižvelgiant į sąlygas, kuriomis naudojami religiniai simboliai ir pasekmės, kurias jų naudojimas gali sukelti. Tačiau iškyla klausimas, ar galima vienodai vertinti Turkijos ir Prancūzijos situaciją, kai Turkijoje religinius simbolius naudojantys asmenys sudaro daugumą, tuo tarpu Prancūzijoje tokių žmonių yra mažuma, kuri vargiai gali daryti spaudimą religinei daugumai. Todėl manytina, kad vertinant religinių simbolių ribojimo proporcingumą reikia atsižvelgti į tai, kokia bus tokio ribojimo apimtis asmenų atžvilgiu. Valstybėse, kur religinius simbolius naudojantys asmenys sudaro religinę mažumą, tokių simbolių naudojimas neturėtų daryti didelės neigiamos įtakos aplinkinams asmenims, sudarantiems religinę daugumą. Dėl šios priežasties religines mažumas sudarančių asmenų religinių simbolių naudojimas galėtų būti vertinamas ne taip griežtai. Nepaisant to, Europos Žmogaus Teisių Teismas šių šalių situacijas traktuoja vienodai, galvos apdangalo, kaip religinio simbolio, dėvėjimą pripažindamas kaip darantį spaudimą ir ribojantį kitom religinėms grupėms priklausančių asmenų teises. Vienodą skirtingų valstybių situacijų vertinimą rodo ir *Dogru v. France* bylos analizė. Nors Prancūzijos administraciniai teismai savo sprendimus grindė saugumo užtikrinimu fizinio lavinimo pamokose bei mokinių atsisakymu nusiimti galvos apdangalą, Europos Žmogaus Teisių Teismas šioje byloje savo sprendimą grindė sekuliarumo principo įtvirtinimu Prancūzijoje, pasiremdamas savo ankstesniu sprendimu byloje *Şefika Köse v. Turkey*, kurioje skarelės dėvėjimas buvo pripažintas kaip indoktrinacijos ir išsiskyrimo šaltinis. Manytina, kad Europos Žmogaus Teisių Teismas turėtų skirtingai traktuoti atvejus, kai religinių simbolių prasmę turintys

⁶³ Joseph H.H. Weiler, *State and Nation. Church, Mosque and Synagogue – On Religious Freedom and Religious Symbols in Public Places*// *Universal human rights in a world of diversity*, 2010, p. 157-166.

⁶⁴ *Köse and Others v. Turkey* (dec.), no. 26625/02, § 16, ECHR 2006-II.

galvos apdangalai mokyklose dėvimi taikiai, nesiekiant sukelti spaudimo ar įtakoti kitoms religinėms grupėms priklausančių asmenų įsitikinimų.

Iki šiol visos analizuotos bylos dėl religinių simbolių naudojimo mokyklose buvo susijusios su religinių galvos apdangalų, daugiausia islamiškų skarelių, dėvėjimu, o peticijų daugiausia pateikta buvo prieš Turkijos ir Prancūzijos valstybės dėl jų vykdomos sekuliarumo politikos. Tačiau 2006 m. Europos Žmogaus Teisių Teismą pasiekė peticija, iškėlusią naują klausimą dėl religinių simbolių naudojimo mokyklose – ar religinio simbolio – nukryžiuotojo – kabinimas valstybinių mokyklų klasėse pagrįstai riboja asmens laisvę išpažinti ir skelbti savo religiją Žmogaus Teisių Konvencijos 9 straipsnio prasme. Kadangi šios peticijos pagrindu iškelta byla buvo tokio tipo simbolių naudojimo problematiką analizavusi byla bei susilaukė itin didelio tiek teisės mokslininkų, tiek religinių bendruomenių, tiek pačios visuomenės dėmesio bei kontraversiškų nuomonių, manytina, kad šios bylos detalesnis aptarimas yra būtinas.

Byloje *Lautsi v. Italy*⁶⁵ Italijos pilietė Soile Lautsi atstovaudama savo du sūnus, Dataico ir Sami Albertin, kurie mokėsi valstybinėje Italijos mokyklose, teigė, kad nukryžiuotojo simbolio naudojimas Italijos valstybinių mokyklų klasėse yra nesuderinamas su tikėjimo ir religijos laisve, teise į mokslą bei su jos religiniais ir filosofiniais įsitikinimais. Pareiškėja nurodė, kad mokyklos praktika eksponuojant nukryžiuotąjį kiekvienoje klasėje yra nesuderinama su sekuliarizmo principu. Mokyklos valdžia į tokį pareiškimą nesureagavo ir nukryžiuotojo simbolio iš klasių nepanaikino. Nacionalinėse teisminėse institucijose Pareiškėjos Lautsi skundas taip pat buvo atmestas motyvuojant tuo, kad nukryžiuotasis yra Italijos istorijos ir kultūros bei identiteto simbolis, lygybės principo, laisvės ir tolerancijos simbolis, remiantis sekuliariais valstybės pagrindais, bei viena iš Italijos konstitucijos pasaulietinių vertybių.

Po nesėkmingų bandymų apginti savo teises nacionalinėse institucijose, pareiškėja Lautsi kreipėsi į Europos Žmogaus Teisių Teismą. Pirmą kartą nagrinėjant Lautsi skundą 7 teisėjų kolegija, pasiremmdama savo praktika, suformuluota ankstesnėse bylose, susijusiose su religinių simbolių demonstravimu mokyklose, tokiose kaip *Karaduman v. Turkey*⁶⁶, *Dahlab v. Switzerland*⁶⁷, nusprendė, kad privalomas tam tikro tikėjimo simbolio demonstravimas valstybinėse įstaigose, ypač mokyklų klasėse, riboja tėvų teisę mokyti savo vaikus pagal jų įsitikinimus bei mokinių teisę tikėti ar netikėti ir šie ribojimai yra nesuderinami su valstybės pareiga gerbti neutralumo principą valstybinėse institucijose, ypač švietimo srityje. Šiuo pagrindu buvo pripažintas Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 1 Protokolo 2 straipsnio kartu su šios Konvencijos 9 straipsniu pažeidimas.⁶⁸ Savo sprendime

⁶⁵ *Lautsi v. Italy*, no. 30814/06, ECHR 2009.

⁶⁶ *Karaduman v. Turkey* (dec.), no. 16278/90, Commission, 3 May 1993.

⁶⁷ *Dahlab v. Switzerland* (dec.), no. 42393/98, ECHR 2001-V.

⁶⁸ *Lautsi v. Italy*, no. 30814/06, § 57, 58, 3 ECHR 2009.

Europos Žmogaus Teisių Teismas pažymėjo, kad gerbiant tėvų įsitikinimus vaikų mokymosi kontekste turi būti įmanoma užtikrinti atvirą mokyklos aplinką, kuri įtvirtina įtraukimą, o ne atskirtį, neatsižvelgiant į mokinių religinius įsitikinimus, socialinę ar etninę kilmę. Mokyklos turėtų būti ne misionieriškos veiklos ar pamokslavimo vieta, o skirtingų religinių ir filosofinių įsitikinimų vieta, kur mokiniai gali įgyti žinių apie jų atitinkamą mastymą ir tradicijas.⁶⁹ Byloje Europos Žmogaus Teisių Teismas atkreipė dėmesį į tai, kad religinių simbolių demonstravimas mokyklose yra ypač jautri sritis, kadangi mokinių pasaulėžiūra ir įsitikinimai dar nėra tvirtai susiformavę, todėl bet koks, kad ir netiesioginis konkrečios religijos, kuri toje šalyje yra vyraujanti, protegavimas bei demonstravimas gali daryti spaudimą kitokią religiją nei dauguma išpažįstantiems ar netikintiems mokiniams. Gindama savo poziciją, Italijos vyriausybė, pripažindama nukryžiuotojo simbolio vaidmenį istoriniame Italijos valstybės kontekste, jo sąsajas su konstitucinėmis religinėmis vertybėmis bei krikščionyste, atkreipė dėmesį į tai, kad kryžius gali būti suprantamas ne tik kaip religinis simbolis, bet kaip turintis neutralią pasaulietinę reikšmę ir įtvirtinantis tokias vertybes kaip orumas, teisingumas, pasirinkimo laisvės svarba. Tačiau Europos Žmogaus Teisių Teismas, pripažindamas kryžiaus, kaip simbolio, daugiareikšmiškumą vis dėlto atkreipė dėmesį, kad pagrindinė šio simbolio reikšmė yra religinė ir kaip svarbi mokyklos aplinkos detalė gali turėti didelę įtaką mokiniams - tai, kas gali būti pripažinta kaip padrašinimas vienos religijos mokiniams, gali būti emociškai trikdančios kitos religijos atstovams ar tiems, kurie neišpažįsta jokios religijos bei apibūdino nukryžiuotąjį kaip „galingą išorinį simbolį“ (angl. *Powerful external symbol*) Toks Europos Žmogaus Teisių Teismo vertinimas atrodo pagrįstas ir aiškus, atsižvelgiant į iki šiol vystytą praktiką šiame kontekste. Prisiminus anksčiau aptartus religinių simbolių naudojimo valstybinėse mokyklose atvejus, Europos Žmogaus Teisių Teismas pakankamai nuosekliai laikėsi nuomonės (atsižvelgiant į kiekvienos valstybės istorinį kontekstą bei konstitucinius principus), kad valstybinės mokyklos turi būti neutralios religinių įsitikinimų požiūriu ir bet kokie religiniai simboliai, akivaizdžiai išreiškiantys tam tikrus įsitikinimus turi būti uždrausti. Tačiau šis Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimas *Lautsi v. Italy* byloje susilaukė itin didelio pasipiktinimo ir kontraversišku nuomonių krikščioniškoje Europoje. 2010 m. sausio 28 d. Italijos vyriausybė paprašė peržiūrėti bylą Didžiojoje Kolegijoje, o į bylą rašytine procedūra įstojo nemažai tarptautinių nevyriausybinė organizacijų, Europos Parlamento narių ir kitų valstybių, kurios palaikė Italijos vyriausybę. Šioje byloje savo rašytinę nuomonę pateikė ir Lietuva. 2010 m. sausio mėnesį politinę paramą Italijai, apsisprendusiai skusti Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimą, išreiškė Seimo Užsienio reikalų komitetas. Jo nuomone, teismo

⁶⁹ Ten pat, § 47.

verdiktas suteikia privilegiją nenorintiesiems religinės kultūros simbolių viešose institucijose, nepagrįstai iškelia jų teises ir varžo kiekvienos valstybės nuožiūros laisvę reglamentuoti sąžinės ir religijos klausimus atsižvelgiant į jos individualų kultūrinį, istorinį ir religinį kontekstą. Komitetas pritarė Užsienio reikalų ministerijos pozicijai, kad Lietuva, remdama Italiją, šioje byloje dalyvautų trečiosios šalies teisėmis. Katalikų bažnyčios vadovai taip pat palaikė Lietuvos poziciją. Lietuvos vyskupų konferencijos pirmininko arkivyskupo Sigitos Tamkevičiaus nuomone, toks Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimas sukuria pavojingą precedentą, kai tarptautinės institucijos primeta kultūrų ir tradicijų įvairovę pasižyminčioms valstybėms „uniforminę“ vertybių sistemą, atspindinčią tik vienos pakraipos pasaulėžiūrą.⁷⁰ Tačiau su tokia nuomone galima nesutikti, turint omenyje, kad Europos Žmogaus Teisių Teismas kiekvieną situaciją vertina konkrečių aplinkybių kontekste, atsižvelgdamas į kiekvienos valstybės susiklosčiusias istorines aplinkybes. Priešingai išsakytai nuomonei, Europos Žmogaus Teisių Teismas turėtų nustatyti vertybių sistemą taikyti panašioms situacijoms vienodai, palaikydamas islamiškų simbolių naudojimo draudimą valstybinėse mokyklose, kryptingai šios nuomonės laikytis ir katalikiškų simbolių naudojimo atžvilgiu.

Lautsi v. Italy bylos nagrinėjimą perdavus Didžiajai Kolegijai, Europos Žmogaus Teisių Teismas priėmė iš esmės skirtingą sprendimą. Nors Didžioji kolegija pripažino, kad nukryžiuotasis vienareikšmiškai pripažįstamas visų pirma religiniu simboliu, nebuvo rasta įrodymų, kad šio religinio simbolio naudojimas valstybinių mokyklų klasėse turėtų įtakos mokiniams, taigi, negalima pagrįstai tvirtinti, kad jo demonstravimas paveikia jaunus žmones, kurių įsitikinimai dar formuojasi.⁷¹ Savo sprendime Europos Žmogaus Teisių Teismas nurodė, kad gerbia valstybių pasirinkimą laikytis tam tikros politikos ugdymo ir švietimo srityse, teikiant tam tikrą vaidmenį religijai ir pažymėjo, kad sprendimas, ar nukryžiuotasis turėtų būti naudojamas valstybinių mokyklų klasėse, iš principo, patenka į valstybės apsisprendimo ribas. Valstybių apsisprendimas dėl religinių simbolių naudojimo viešosiose įstaigose neprieštarauja ar yra suderinamas su tėvų teise mokyti vaikus pagal savo religinius ir filosofinius įsitikinimus, kol tie pasirinkimai netampa indoktrinacijos forma. Pasak Europos Žmogaus Teisių Teismo, šiuo požiūriu kryžius yra iš esmės pasyvus simbolis ir jo poveikis negali būti lyginamas su didaktinėmis priemonėmis ar dalyvavimu religinėje veikloje.⁷² Europos Žmogaus Teisių Teismas taip pat pateisino Italijos pasirinkimą daugiau regimumo suteikti daugumos religijai ir priminė savo ankstesniuose sprendimuose suformuluotą nuomonę, jog faktas, kad mokyklų programose daugiau vietos užima šalies istorijoje svarbiausia religija, automatiškai nereiškia indoktrinacijos

⁷⁰ Ramelienė, R. *Strasbūras dėl nukryžiuotojo persigalvojo*.// Lietuvos žinios, Nr. 64 (12891), 2011-03-19. http://senas.lzinios.lt/lt/2011-03-19/dienos_temos/strasburas_del_nukryziutojo_persigalvojo.html; prisijungimo laikas: 2013-01-28.

⁷¹ *Lautsi and Others v. Italy* [GC], no. 30814/06, § 66, ECHR 2011 (extracts).

⁷² Ten pat, §. 72.

ir teisių pažeidimo. Juo labiau, kad Italija nėra netolerantiška kitų religinių ar filosofinių, nekrikščioniškų, pažiūrų mokiniams, taigi, Lautsi turėjo pilną teisę mokyti ir orientuoti savo vaikus pagal savo filosofinius įsitikinimus.

Toks Didžiosios Kolegijos sprendimas, kuris iš esmės skyrėsi nuo ankstesnio sprendimo šioje byloje, paskatino dar didesnio teisinio diskurso atsiradimą kalbant apie Europos Žmogaus Teisių Teismo vieningos praktikos vystymą bei vertinimo ribas. Kaip savo atskirojoje nuomonėje pažymi teisėjai Rozakis ir Vajić, kadangi Europoje nėra pasiekto konsensuso dėl religinių simbolių naudojimo valstybinėse mokyklose, Europos Žmogaus Teisių Teismas, veikdamas kaip teisminė, o ne įstatymų leidžiamoji institucija, nustatydamas Konvencijoje įtvirtintos apsaugos ribas, atidžiai vertina esamą apsaugos lygį Europos mastu ir gali pasiūlyti nustatyti aukštesnius nei esamus apsaugos standartus, tačiau tik su sąlyga, kad yra aiškių požymių, rodančių, jog toks apsaugos lygis jau yra pasiektas kitose valstybėse arba yra aiški tendencija aukštesnės apsaugos link.⁷³ Šiuo atveju *Lautsi v. Italy* byloje Europos Žmogaus Teisių Teismas negalėjo konstruktyviai pritaikyti šio principo, nors esama praktika ir vystoma link tendencijos uždrausti religinių simbolių naudojimą viešojoje erdvėje. Atsižvelgiant į faktą, kad šiuo klausimu Europos valstybių praktika vis dar skirtinga, vienintelės gairės, kuriomis remiantis Europos Žmogaus Teisių Teismas gali pasiekti teisingą balansą tarp Konvencijoje įtvirtintų teisių, yra jo ankstesnė praktika. Prisiminus anksčiau aptartas bylas galima paminėti, kad suformuluotoje Europos Žmogaus Teisių Teismo praktikoje esminiai kriterijai yra valstybės neutralumas ir nešališkumas. Savo ankstesniuose sprendimuose Europos Žmogaus Teisių Teismas ne kartą pasisakė, kad valstybės pareiga yra užtikrinti neutralumą ir nešališkumą išpažįstant skirtingas religijas ir tikėjimus, padėti užtikrinti viešąją tvarką, religinę harmoniją ir toleranciją demokratinėje visuomenėje, ypač tarp skirtingų grupių.⁷⁴ Šiuo atveju neginčytina yra tai, kad nukryžiuotojo simbolio, kaip mokyklos inventoriaus, demonstravimas Italijos valstybinėse mokyklose turi religinę reikšmę – Europos Žmogaus Teisių Teismas tai patvirtino tiek savo pirmajame, tiek Didžiosios kolegijos sprendime. Tai neabejotinai turi poveikį valstybės įsipareigojimams užtikrinti neutralumo ir nešališkumo principų įgyvendinimą. Tai ypač aktualu tais atvejais, kai religiniai simboliai primetami mokiniams netgi prieš jų valią pradinėse ir vidurinėse mokyklose, kur mokymasis yra privalomas. Būtent todėl valstybė, garantuojanti neutralumą mokyklose, su mokymu susijusiose srityse negali išreikšti savo atsidavimo tam tikrai religijai, nepriklausomai ar tai yra daugumos ar mažumos religija, nes kai kurie asmenys gali

⁷³ *Lautsi and Others v. Italy* [GC], no. 30814/06, § 66, ECHR 2011 (extracts), teisėjų Rozakis ir Vajić atskiroji nuomonė.

⁷⁴ *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey* [GC], nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, § 95, ECHR 2003-II; *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, § 111, ECHR-XI.; *Hasan and Chaush v. Bulgaria* [GC], no. 30985/96, § 78, ECHR 2000-XI; *Folgerø and Others v. Norway* [GC], no. 15472/02, § 84, ECHR 2007-III.

jausti, kad jų religiniai įsitikinimai kertasi su mokykloje nuolat demonstruojamu religiniu simboliu, kuris yra kitos religijos išpažinimo atspindys. Panašios nuomonės laikėsi ir teisėjai Giorgio Malinverni bei Zdravka Kalaydjieva.⁷⁵ Laikantis šio požiūrio, reiktų nesutikti su teisėjos Ann Power išsakyta atskirąja nuomone *Lautsi v. Italy* byloje, kad mokymas būtų ribotas, jei vaikai nesusidurtų su skirtingais požiūriais į gyvenimą, tokiu būdu išmokdami gerbti įvairovę.⁷⁶ Toks požiūris nėra teisingas, nes mokiniams jau iš anksto yra primetamas konkretus požiūris proteguojant tam tikrą religiją ir naudojant ją išreiškiančius religinius simbolius valstybinių mokyklų klasėse.

Profesorius T. Jeremy Gunn, sugretindamas *Lautsi v. Italy* byloje išsakytą Europos Žmogaus Teisių Teismo nuomonę, jog nebuvo rasta įrodymų apie neigiamą kryžiaus poveikį jauniems mokiniams Italijoje, su ankstesniu Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimu byloje *Dahlab v. Switzerland*, kuriame pateisinant draudimą mokykloje dėvėti islamišką galvos apdangalą nebuvo reikalaujama panašių įrodymų, savo darbe kelia klausimą, kodėl Europos Žmogaus Teisių Teismas atmeta aktualius įrodymus, kad islamiškas galvos apdangalas neturėjo jokio poveikio *Dahlab v. Switzerland* bylos atveju, pripažindamas šį apdangalą „galingu religiniu simboliu“, kai tuo tarpu *Lautsi* byloje panašus sprendimas nebuvo priimtas? Išnagrinėjęs ir atmetęs skirtingus argumentus, profesorius atkreipia dėmesį į nerimą keliantį, bet, jo nuomone, tikėtiną paaiškinimą: teismas pasikliauja religinio simbolio slopinimu, kai toks simbolis yra nepopuliarus (islamiškas galvos apdangalas), tačiau kai simbolis yra politiškai populiarus (kryžius), teismas pasikliauja valstybės parama tokiam simboliui.⁷⁷ Panaši situacija susiklostė jau anksčiau šiame darbe aptartoje *Leyla Şahin v. Turkey* byloje, kurioje pritrūkus įtikinamų įrodymų buvo sukurtas tariamas pagrindas, neatsižvelgiant į pareiškėjos Şahin religijos laisvės tvirtinimą.

Palyginimui galima paminėti, jog panašiu metu bylą dėl religinių simbolių demonstravimo ant valstybės nuosavybės nagrinėjo ir Amerikos Aukščiausiasis teismas. Byloje *Salazar v. Buono*⁷⁸ atleistas nacionalinio parko darbuotojas ginčijo kryžiaus demonstravimą Kalifornijos valstijos nacionaliniam parke. 1934 m. šį kryžių pastatė privati užsienio karų veteranų grupė žuvusių Amerikos karių atminimui. Federalinis apygardos teismas pripažino kryžiaus demonstravimą antikonstituciniu. Po šio sprendimo Kongresas mažą žemės lopinėlį, esantį aplink kryžių, perleido jį pastačiusiai privačiai karo veteranų grupei, mainais už šalia parko esančią privačią žemę. Federalinis teismas tokį veiksma pavadino apgaulę ir pakartojė savo nurodymą pašalinti kryžių. Nacionalinis parkas šį sprendimą apskundė Aukščiausiajam

⁷⁵ *Lautsi and Others v. Italy* [GC], no. 30814/06, ECHR 2011, teisėjų Malinverni ir Kalaydjieva atskiroji nuomonė.

⁷⁶ *Lautsi and Others v. Italy* [GC], no. 30814/06, § 66, ECHR 2011, teisėjos Ann Power atskiroji nuomonė.

⁷⁷ Gunn, T. Jeremy. *Religious Symbols in Public Schools: The Islamic Headscarf and The European Court of Human Rights Decision in Şahin v. Turkey*// W. Cole Durham, Jr, Rick Torfs, David M. Kirkham and Christine Scott. *Islam, Europe and Emerging Legal Issues*, MPG Books Group, United Kingdom, 2012.

⁷⁸ *Salazar, Secretary of The Interior, et al. v. Buono*, No. 08–472, 559 U.S. ____ (2010).

teismui, kuris nusprendė kryžių palikti. Aukščiausiasis teismas pasisakė, kad kryžius, neabejotinai esantis Krikščionybės simbolis, šiuo atveju parke buvo pastatytas ne siekiant skleisti krikščionišką žinią ar nustatyti valstybės pritarimą konkrečiam tikėjimui, bet norint pagerbti žuvusius tautos karius. *Lautsi v. Italy* ir *Salazar v. Buono* bylų kontrastas gan ironiškas, nes, kaip pažymi teisės profesoriai John Witte ir Nina-Louisa Arold, po daugelio kultūrinės adaptacijos ir kaitos šimtmečių, kryžius Italijoje vis dar laikomas „galingu išoriniu religiniu simboliu“, kai tuo tarpu Amerikoje, po keleto trumpų dešimtmečių, memorialinis kryžius buvo pripažintas „taip giliai įsišaknijusiu į Amerikos sąmonę ir kultūrinį paveldą“, kad nebegali būti pašalintas.⁷⁹

Po Didžiosios Kolegijos sprendimo „nukryžiuotojo“ byloje, kai buvo pateisintas kryžiaus demonstravimas valstybinėse Italijos mokyklose, šie autoriai išskiria šešis bendrus aspektus, kuriais vadovaujasi Amerikos Aukščiausiasis teismas ir Europos Žmogaus Teisių Teismas su religiniais simboliais susijusiose bylose.⁸⁰ Pirma, šiose bylose teismai pasikliauja tradicija. Amerikos teismuose senesni religiniai simboliai pateisinami labiau nei naujesni. Ilgą laiką viešame gyvenime esantis religinis simbolis tampa neatskiriama jo dalimi. Antra, religiniai simboliai atspindi kultūrinę vertę. Pasyviai ir tinkamai demonstruojamas religinis simbolis gali turėti kitą, netiesioginę reikšmę. Trečia, vietinės vertybės turi būti gerbiamos. Dėl bendro konsensuso religinių simbolių naudojimo klausimu nebuvimo teismai palieka tam tikras vertinimo ribas vietinėms institucijoms. Ketvirta, religijos laisvė nereikalauja visuomenės sekuliarizacijos. Amerikos Aukščiausiasis teismas žinomas kaip „aukšta ir neįveikiama siena“ tarp religijos ir valstybės, skirianti religiją nuo politinio gyvenimo ir viešų institucijų, tačiau šiandien Aukščiausiasis teismas atsisakė savo griežto separatizmo ir leidžia religinėms ir nereliginėms šalims vienodai dalyvauti visuomeninėje veikloje, netgi valstybinėse mokyklose. J. Witte nuomone, Europos Žmogaus Teisių Teismas, anksčiau palaikęs griežtą sekuliarizmo politiką valstybinėse mokyklose ir uždraudęs musulmoniškų galvos apdangalų bei kitų religinių simbolių naudojimą, *Lautsi v. Italy* byloje siūlo naują politiką, kuri gerbia privačių religinių ir pasaulietinių grupių teises išreikšti savo įsitikinimus, bet leidžia vyriausybei demokratiškai išreikšti daugumos tradicines religines pažiūras. Toks požiūris vargu ar yra sveikintinas religinių mažumų teisių atžvilgiu. Penkta, religijos laisvė nesuteikia mažumai veto teisės daugumos vykdomos politikos atžvilgiu. Religijos ir išraiškos laisvė reikalauja, kad visi įsitikinimai būtų išgirsti viešame gyvenime. Galiausiai autoriai mini, kad religinių simbolių bylos yra pakankamai sudėtingos dėl nuolat vykstančių diskusijų ir itin didelio tarptautinės žiniasklaidos susidomėjimo.

⁷⁹ Witte J., Arold N.L. *Lift High The Cross?: Contrasting the New European And American Cases on Religious Symbols on Government Property.*// Symposium in Miniature: Religious Symbols on Government Property, Emory International Law Review, Volume 25, Issue 1 (2011), p. 8.

⁸⁰ Ten pat, p. 52.

Visa tai rodo šių bylų svarbą demokratinei kultūrai, todėl gilius kultūrinius ginčus reikia spręsti taikiai, stengiantis suderinti tradicijas ir besikeičiančius šiuolaikinių kultūrų poreikius.

Apibendrinant Europos Žmogaus Teisių Teismo bylas, susijusias su religinių simbolių naudojimu valstybinėse mokyklose, galima pastebėti, kad daugelis jų buvo susijusios su religinių galvos apdangalų dėvėjimu bei buvo iškeltos prieš Turkijos ir Prancūzijos valstybes, kadangi būtent šiose šalyse yra įtvirtintas konstitucinis sekuliarizmo principas, kuriuo siekiama atskirti religiją nuo viešo gyvenimo. Europos Žmogaus Teisių Teismas, atsižvelgdamas į istorinį valstybių vystymosi kontekstą bei plačią valstybių diskrecijos teisę reguliuojant religijos laisvės ribojimą, draudimą naudoti religinius simbolius mokyklose pateisino Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 9 straipsnio kontekste. Valstybėms tiesiogiai savo nacionaliniuose teisės aktuose įtvirtinus religinių simbolių draudimą valstybinėse mokyklose, didžioji dalis Europos Žmogaus Teisių Teismą pasiekusių peticijų buvo pripažintos nepriimtiniomis, motyvuojant tuo, kad religijos laisvės ribojimas yra įtvirtintas įstatymu bei siekiant teisėto tikslo, saugant kitų asmenų teises ir laisves bei viešąją tvarką. Iki tol vieningai vystyta Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika buvo sutrikdyta, kai 2006 m. buvo pateikta peticija dėl nukryžiuotojo, kaip religinio simbolio, demonstravimo mokyklose. Iš pradžių Europos Žmogaus Teisių Teismas, pasiremdamas savo ankstesne praktika, šio religinio simbolio priverstinį naudojimą kiekvienoje klasėje pripažino kaip ribojantį asmens religijos laisvę bei nesuderinamą su valstybės neutraliu bei nešališku vaidmeniu. Vėliau, sulaukus itin daug nepasitenkinimo iš Europos valstybių, kuriose vyraujanti religija yra Krikščionybė, ir kurios pagrindinis simbolis ir yra nukryžiuotasis, Europos Žmogaus Teisių Teismas Didžiojoje Kolegijoje savo sprendimą pakeitė ir leido Italijos valstybinėse mokyklose naudoti nukryžiuotojo simbolį. Toks Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimas privertė suabejoti jo nešališkumu bei vystomos praktikos nuoseklumu, akivaizdžiai išreiškiant konkrečios religijos protegavimą bei krikščioniškų Europos valstybių spaudimo baimę. Nors savo sprendimuose Europos Žmogaus Teisių Teismas visuomet akcentuoja kiekvienos valstybės individualią situaciją, teisinę bazę bei diskrecijos ribas, manytina, kad žmogaus teisių apsaugos, šiuo atveju religijos išpažinimo laisvės, atžvilgiu turėtų būti vystoma vieninga praktika visų religijų atžvilgiu siekiant užtikrinti neutralumo ir nešališkumo principo įgyvendinimą bei toleranciją, kuri yra šiuolaikinės demokratinės visuomenės atspindys. Priimant sprendimus ypač reikėtų atsižvelgti į proporcingumo principo įgyvendinimą, kad religinių simbolių naudojimo ribojimas nebūtų akivaizdžiai nepagrįstas tose situacijose, kai šio simbolio keliamą grėsmę kitų asmenų teisėms bei viešajai tvarkai ir saugumui yra itin menka.

3.2. Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika, susijusi su religinių simbolių naudojimu darbo erdvėje

Teisės ir praktikos analizė rodo, kad daugumoje Europos Tarybos valstybių religinių simbolių naudojimas darbo erdvėje yra nereguluotas. Ukrainoje, Turkijoje ir kai kuriuose Šveicarijos kantonuose religinių drabužių ir/ar religinių simbolių naudojimas valstybės tarnautojams ir kitiems viešojo sektoriaus darbuotojams yra draudžiamas, tačiau tai nėra uždrausta privačiame sektoriuje – religinių simbolių ir drabužių naudojimas privatiems darbuotojams niekur nėra uždraustas. Belgijoje, Danijoje, Prancūzijoje, Nyderlanduose ir Vokietijoje nacionaliniai teismai aiškiai pripažino, kad nustatyti tam tikrus ribojimus dėl religinių simbolių naudojimo darbe yra darbdavio pasirinkimo laisvė, tačiau tai tiesiogiai įtvirtinančių įstatymų ar taisyklių nėra. Prancūzijoje ir Vokietijoje galioja griežtas draudimas naudoti religinius simbolius valstybės tarnautojams.⁸¹ Atkreiptinas dėmesys, kad Amerikoje valstybės tarnautojų ir vyriausybės darbuotojų laisvė naudoti religinius simbolius yra garantuojama Amerikos Konstitucijoje ir 1964 m. Civilinių teisių akte. Teismai taiko tarpinio tikrinimo standartą, pagal kurį vyriausybė gali taikyti religinių simbolių naudojimo ribojimus, jei tai yra iš esmės susiję su svarbaus valstybės intereso užtikrinimu.⁸² Darbdavys turi pasiūlyti tinkamas patalpas religijos praktikavimui arba įrodyti, kad tokio religijos praktikavimo leidimas sukelia pernelyg didelius sunkumus darbdaviui.⁸³

Europos Žmogaus Teisių Teismas savo praktikoje yra nagrinėjęs ne vieną bylą, kurioje buvo sprendžiamas religinių simbolių naudojimo darbe draudimo pagrįstumas ir suderinamumas su Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijoje įtvirtintomis teisėmis. Darbo sfera yra pakankamai specifinė sritis, nes kiekvienas asmuo yra laisvas pasirinkti darbą pagal savo specialybę, patirtį ir kitus interesus. Skirtingai nei mokymasis pradinėje ir vidurinėje mokykloje, konkretaus darbo pasirinkimas nėra privalomas ir asmuo gali nuspręsti pats, koks darbdavys, darbo pobūdis labiausiai atitinka jo interesus, religinius įsitikinimus. Pažymėtina ir tai, kad Europos Žmogaus Teisių Teismas nereguliuoja santykių privačiame sektoriuje, todėl į jo kompetencijos sritį patenka tik su darbu viešajame sektoriuje susiję santykiai. Sekanti sritis, kuri bus nagrinėjama dėl čia išskylančių problemų dėl religinių simbolių naudojimo, ir yra darbo erdvė.

Pirmosiose bylose, susijusiose su darbdavio ribojimais praktikuoti savo religiją darbe, Europos Žmogaus Teisių Komisija laikėsi nuomonės, kad galimybė išeiti iš darbo ir pakeisti

⁸¹ *Eweida and Others v. the United Kingdom*, no. 48420/10, § 47, ECHR 2013.

⁸² *Tenaflly Eruv Ass'n, Inc. v. Borough of Tenaflly*, 155 F. Supp. 2d 142, 146 (D.N.J. 2001).

⁸³ *Webb v. City of Philadelphia*, Appeals No. 07-3081 (3d Cir. Mar. 14, 2008).

darbo vietą užtikrina, jog darbuotojo religijos laisvė nebus ribojama. Ši doktrina iš esmės reiškė tai, jog jei individas gali išvengti ribojimo, pavyzdžiui, išeidamas iš darbo ir susirasdamas kitą darbą, religijos laisvės ribojimas nebus pripažintas. Pavyzdžiui, *Konttinen v. Finland*⁸⁴ byloje, Žmogaus Teisių Komisija asmens teisę išeiti iš darbo laikė pagrindine religijos laisvės garantija. Laikantis šio požiūrio bene visos Komisiją pasiekusios peticijos dėl religijos laisvės ribojimo darbe buvo pripažintos nepriimtiniomis. Viena iš pirmųjų tokių bylų buvo 1981 m. Žmogaus Teisių Komisijos nagrinėta byla *Ahmad v. United Kingdom*.⁸⁵ Pareiškėjas, praktikuojantis musulmonas, dirbęs mokytoju vietinėje mokykloje, skundėsi, kad jis buvo priverstas atsisakyti savo pilno darbo laiko pareigų, nes jam buvo neleista lankyti pamaldų mečetėje jo darbo valandų metu. Komisija pasisakė, kad teisė išpažinti savo religiją gali būti ribojama dėl sutartinių įsipareigojimų, įskaitant darbo santykius, ir, šiuo atveju, visai švietimo sistemai keliamus reikalavimus. Toks ribojamas yra leistinas su sąlyga, kad darbdavys atsižvelgia į darbuotojo religinius įsitikinimus ir savavališkai neignoruoja religijos laisvės.⁸⁶ Komisija laikėsi nuomonės, kad asmens teisė atsisakyti užimamų pareigų garantuoja jo religijos laisvės įgyvendinimą.

Daugiausia bylų, susijusių su religinių simbolių naudojimu darbo erdvėje, buvo nagrinėta dėl mokytojų bei dėstytojų teisės naudoti religinius simbolius darbo metu ribojimo. Viena pirmųjų ir žymiausių šios grupės bylų buvo *Dahlab v. Switzerland*,⁸⁷ kurioje pareiškėja, dirbanti mokytoja pradinėje mokykloje, pamokų metu dėvėdavo islamišką galvos apdangalą, kaip to reikalauja Koranas. Nors mokinių tėvai dėl tokios mokytojos aprangos jokių nusiskundimų nepareiškė, mokyklos valdžia uždraudė dėvėti skarelę vykdant savo profesines pareigas, nes tai prieštarauja Ženevos Visuomenės švietimo įstatymui. Šioje situacijoje Europos Žmogaus Teisių Teismas, pasiremdamas savo ankstesne praktika, dar kartą pažymėjo, kad demokratinėje visuomenėje, kurioje egzistuoja kelios skirtingos religijos, asmens religijos laisvės ribojimas gali būti būtinas, siekiant suderinti skirtingų grupių interesus ir užtikrinti, kad kiekvieno asmens tikėjimas bus gerbiamas⁸⁸ bei nusprendė, kad šiuo atveju religijos laisvė buvo ribojama siekiant teisėto tikslo Konvencijos 9 straipsnio 2 dalies prasme – siekiant apsaugoti kitų asmenų teises ir laisves, bei užtikrinant viešąją tvarką ir saugumą. Europos Žmogaus Teisių Teismas pripažino, kad nustatyti tokio galingo išorinio simbolio, kaip islamiškas galvos apdangalas, poveikį labai jaunų vaikų religijos ir sąžinės laisvei yra labai sunku. Šiomis aplinkybėmis islamiškos skarelės dėvėjimas gali turėti tam tikrą proselitistinį poveikį, nes jaunų žmonių mąstymą paveikti yra daug lengviau, nei suaugusiųjų. Tokio religinio simbolio

⁸⁴ *Konttinen v. Finland* (dec.), no. 24949/94, Commission, 3 December 1996.

⁸⁵ *Ahmad v. United Kingdom* (dec.), no. 8160/78, Commission, 12 March 1981.

⁸⁶ Ten pat, § 11-19.

⁸⁷ *Dahlab v. Switzerland* (dec.), no. 42393/98, ECHR 2001-V.

⁸⁸ *Dahlab v. Switzerland* (dec.), no. 42393/98, ECHR 2001-V; *Kokkinakis v. Greece*, 25 May 1993, § 33, Series A no. 260-A.

naudojimą taip pat yra sunku suderinti su tolerancijos, pagarbos kitiems, lygybės ir nediskriminavimo principais, kuriuos mokytojas turi perteikti savo mokiniams. Dėl šių priešasčių religijos laisvės ribojimas gali būti pateisinamas kaip būtinas demokratinėje visuomenėje. *Dahlab v. Switzerland* byloje Europos Žmogaus Teisių Teismas padarė išvadą, kad, atsižvelgiant į vaikus, su kuriais dirbo pareiškėja, amžių, poreikis juos apsaugoti išlaikant religinę harmoniją yra svarbesnis už pareiškėjos religijos laisvę bei pripažino peticiją nepriimtina. Nors šioje situacijoje pagrindinis veiksnys, dėl kurio Europos Žmogaus Teisių Teismas atmetė skundą, buvo mažas vaikų amžius bei galimas poveikis tokiems asmenims. Vėlesnės Europos Žmogaus Teisių Teismą pasiekusios peticijos, kuriose buvo skundžiamasi dėl religinių simbolių naudojimo draudimo dirbant mokslo įstaigose, taip pat buvo pripažintos kaip nepriimtinos, nors asmenų, su kuriais dirbo skundą pateikę asmenys, amžius buvo žymiai didesnis.

Kitoje Europos Žmogaus Teisių Teismo byloje *Kurtulmuş v. Turkey*⁸⁹ peticiją pateikė Turkijos pilietė Sevgi Kurtulmuş, Istanbulo universiteto ekonomikos fakulteto docentė, kuri darbo metu dėvėjo islamišką galvos apdangalą. 1998 m. buvo pradėtas drausminis tyrimas dėl valstybės tarnautojų aprangos taisyklių pažeidimo ir pareiškėja buvo laikinai nušalinta nuo pareigų. Nepaisant gautų išpėjimų, moteris atsisakė nusiimti skarelę paskaitų dėstymo metu, todėl galiausiai buvo atleista iš užimamų pareigų. 1999 m. buvo išleistas Amnestijos aktas, panaikinant valstybės tarnautojų drausmines nuobaudas, tačiau pareiškėja nepateikė prašymo grąžinti ją į darbą bei kreipėsi į nacionalines institucijas dėl religijos laisvės, įtvirtintos Konvencijos 9 straipsnyje, ribojimo, tačiau jos skundas buvo atmestas. Nuosekliai laikydamasis savo praktikos, kaip anksčiau aptartuose sprendimuose, Europos Žmogaus Teismas nusprendė, kad priemonės, kurių buvo imtasi ribojant religijos laisvę, atitiko teisėtą tikslą Konvencijos 9 straipsnio 2 dalies prasme, t.y. buvo siekta apsaugoti kitų asmenų teises ir laisves bei viešąją tvarką. Be to, buvo pripažinta, kad toks asmens laisvių ribojimas buvo įtvirtintas įstatymu, kadangi buvo išleistos valstybės tarnyboje dirbančių asmenų aprangos taisyklės. Šioje vietoje taip pat prisimintina, kad Turkija yra viena iš nedaugelio valstybių, kurioje yra įtvirtintas konstitucinis sekuliarizmo principas, kuriuo vadovaujantis siekiama atskirti religiją nuo viešo valstybės gyvenimo. Europos Žmogaus Teisių Teismas taip pat pažymi pliuralizmo, kaip neatskiriamo nuo demokratinės visuomenės principo, svarbą. Nepaisant to, kad valstybės pareigūnams, atsižvelgiant į jų statusą, valstybė teisėtai gali nurodyti susilaikyti nuo bet kokio puikavimosi išpažįstant savo religiją, jie taip pat yra individai ir nusipelno Konvencijos 9 straipsnyje įtvirtintų teisių apsaugos. Todėl Europos Žmogaus Teisių Teismas kiekvieną kartą turi įvertinti, ar balansas tarp asmens religijos laisvės ir teisėto demokratinės valstybės intereso

⁸⁹ *Kurtulmuş v. Turkey* (dec.), no. 65500/01, ECHR 2006-II.

yra proporcingas bei atitinka Konvencijos 9 straipsnio 2 dalyje nustatytus tikslus. Šioje byloje Europos Žmogaus Teisių Teismas rėmėsi savo išaiškinimais ankstesnėse ir šiame darbe jau aptartose bylose, tokiose kaip *Leyla Şahin v. Turkey*, ir *Dahlab v. Switzerland*, kuriose valstybių draudimas dėvėti islamiškus galvos apdangalus buvo pateisintas siekiant apsaugoti kitų asmenų teises ir laisves bei pabrėžta neutralumo užtikrinimo valstybinėse mokyklose svarba.

Kurtulmuş v. Turkey byloje Europos Žmogaus Teisių Teismas pažymėjo, kad aprangos taisyklės visiems valstybės tarnautojams taikomos vienodai, nepriklausomai nuo jų funkcijų ar religinių įsitikinimų. Kadangi valstybės tarnautojai, atlikdami savo pareigas veikia kaip valstybės atstovai, siekiant užtikrinti valstybės sekuliarumo ir neutralumo principų įgyvendinimą reikalaujama, kad jų išvaizda būtų neutrali. Būtent todėl taisyklės reikalauja susilaikyti nuo galvos apdangalų dėvėjimo darbo erdvėje.⁹⁰ Apie tai, kad valstybės tarnautojai turi būti ištikimi savo šaliai ir laikytis jos konstitucinių principų, vienas iš kurių Turkijoje yra sekuliarizmo principas, Europos Žmogaus Teisių Teismas buvo pažymėjęs jau ankstesnėje savo byloje *Vogt v. Germany*.⁹¹ Taigi, atsižvelgdamas į neutralumo principo viešojoje erdvėje, ypač mokyklose, užtikrinimo svarbą, konstitucinį sekuliarizmo principą bei valstybės vertinimo ribas, teismas nusprendė, kad Sevgi Kurtulmuş teisės buvo apribotos proporcingai, siekiant teisėto tikslo ir esant būtinybei demokratinėje visuomenėje bei pareiškėjos peticiją atmetė kaip nepriimtina.

Pabrėždamas, kad valstybė turi būti neutrali ir nešališka, Europos Žmogaus Teisių Teismas ribojimą valstybės tarnautojams naudoti religinius simbolius pripažįsta teisėtu, kadangi valstybė, bendraudama su skirtingų religijų ar tikėjimų žmonėmis, negali išreikšti konkretaus tikėjimo per savo atstovus ir turi saugoti kitų asmenų religijos laisvę. Tačiau tai nereiškia, kad visi valstybės tarnautojai gali būti tokių ribojimų subjektai. Siekiant nustatyti, ar valstybei būtina užtikrinti neutralų ir nešališką vaidmenį konkrečioje situacijoje, reikia atidžiai įvertinti visas aplinkybes. Bendra nuoroda į sekuliarizmo principą nėra pakankama pateisinant bendrą darbuotojų religijos laisvės išraiškos ribojimą. Pavyzdžiui, *Ivanova v. Bulgaria*⁹² byloje Europos Žmogaus Teisių Teismas atmetė vyriausybės argumentą, kad sekuliari mokslo sistemos Bulgarijoje prigimtis pateisina asmens religijos laisvės ribojimą *per se*. Nors negalime atmesti galimybės, kad vien religinių simbolių naudojimo faktas gali būti priešiškas valstybės tarnybos moraliniam veidui, taip pateisinant ribojimus, kiekviena situacija reikalauja atsargaus ir kritiško nagrinėjimo, siekiant nustatyti, ar tokie ribojimai yra proporcingi.

⁹⁰ *Kurtulmuş v. Turkey* (dec.), no. 65500/01, ECHR 2006-II.

⁹¹ *Vogt v. Germany* (Article 50), 2 September 1996, § 59, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-IV.

⁹² *Ivanova v. Bulgaria*, no. 52435/99, 12 April 2007.

2010 m. Europos Žmogaus Teisių Teismą pasiekė keturios peticijos,⁹³ kuriose krikščionių tikėjimą išpažįstantys asmenys skundėsi, kad Jungtinės Karalystės teisė nepakankamai gina jų religijos laisvę bei laisvę nuo diskriminacijos darbe. Pareiškėja Nadia Eweida, kompanijos „British airways“ darbuotoja, ir pareiškėja Shirley Chaplin, geriatrijos slaugytoja, skundėsi, kad jų darbdaviai uždraudė nešioti kryželius ant kaklo darbo metu. Pareiškėjoms matomas kryžiaus nešiojimas buvo svarbi tikėjimo išraiškos dalis. Kiti du pareiškėjai – Ladele, dirbanti gimimų, mirčių ir santuokų registratore, ir McFarlane, dirbantis patarėju nacionalinėje organizacijoje, kuri teikia konfidencialios lyčių terapijos ir santykių konsultavimo paslaugas, skundėsi dėl jų atleidimo atsisakius vykdyti tam tikras savo pareigas, kurios, jų manymu, toleruotų homoseksualumą, kas prieštarauja jų religiniams įsitikinimams.

Pareiškėja Eweida dirbo „British airways“ personalo skyriuje, kur buvo reikalaujama dėvėti uniformą. Aprangos kodas reikalavo nedėvėti jokių papuošalų, o bet kokie religiniai daiktai turėjo būti paslėpti po uniforma ar patvirtinti vietinės valdžios. Pareiškėja nešiojo nedidelį sidabrinį kryželį ant kaklo, kaip įsipareigojimo savo tikėjimui ženklą. Kadangi tai prieštaravo aprangos kodui, darbdavys pasiūlė užimti kitas pareigas, kurios nereikalauja dėvėti uniformos, tačiau pareiškėja atsisakė. Ji buvo išsiųsta namo be užmokesčio, tačiau į savo užimamas pareigas sugrįžo kai kompanijos politika pasikeitė ir buvo leista naudoti religinius simbolius. Kita pareiškėja, Shirley Chaplin, dirbo slaugytoja vienoje iš šalies ligoninių, kurioje uniformos reikalavimai taip pat draudė nešioti kaklo papuošalus, siekiant sumažinti sužalojimo pavojų gydant pacientus. Dėl atviro kryžiaus ant kaklo dėvėjimo pareiškėja buvo laikinai pašalinta iš slaugės pareigų. Abiejų šių pareiškėjų skundai nacionalinėse institucijose buvo atmesti, grindžiant, kad kryžiaus dėvėjimas ant kaklo nėra religinė pareiga krikščionių tikėjime, o ligoninės tvarka yra grindžiama daugiau saugumo ir sveikatos užtikrinimu nei religiniais pagrindais.

Europos Žmogaus Teisių Teismas, nagrinėdamas bylą *Eweida and Others v. The United Kingdom*, aiškindamas, kas yra pripažįstama religijos ar tikėjimo išpažinimu Konvencijos 9 straipsnio prasme, pasiremdamas savo praktika ankstesnėse bylose dar kartą pažymėjo, kad toks veiksmas turi būti glaudžiai susijęs su tam tikra religija ar tikėjimu, kaip, pavyzdžiui, garbinimas ar atsidavimas. Tačiau religijos ar tikėjimo išpažinimas nėra ribojamas tokiais veiksmais, pakankamai artimo ir tiesioginio ryšio tarp veiksmo ir tam tikro tikėjimo egzistavimas turi būti vertinamas atsižvelgiant į kiekvienos bylos aplinkybes, o pareiškėjui nėra būtina įrodyti, kad jis

⁹³ *Chaplin v. the United Kingdom* (dec.), no. 59842/10, ECHR 2013; *Ladele v. the United Kingdom* (dec.), no. 51671/10, ECHR 2013; *McFarlane v. the United Kingdom* (dec.), no. 36516/10, ECHR 2013; *Eweida and Others v. the United Kingdom*, no. 48420/10, § 47, ECHR 2013.

veikė vykdydamas religinę pareigą.⁹⁴ Toks Europos Žmogaus Teisių Teismo vertinimas yra svarbus vienodo požiūrio skirtingų religijų ar tikėjimų atžvilgiu vertinimui. Kaip jau minėta anksčiau, religinio simbolio naudojimas negali būti ribojamas atsižvelgiant į tai, ar toks naudojimas yra pripažįstamas kaip privaloma religinė pareiga ar tai yra asmens nuožiūros laisvė. *Eweida and Others v. The United Kingdom* byloje Europos Žmogaus Teisių Teismas pripažino, jog būtų neteisinga laikyti, kad tik privaloma religinė praktika patenka į Konvencijos 9 straipsnyje įtvirtintą apsaugą, nes tai suteiktų aukštesnę apsaugos lygį religijoms, kurios nustato specifines taisykles, kurių privalu laikytis, ir žemesnę apsaugą religijoms, kurios panašių taisyklių neturi, tokioms kaip Krikščionybė.⁹⁵ Taigi, nors šiuo atveju kryželio, kaip esminio Krikščionybės simbolio, nešiojimas ant kaklo nėra pripažįstamas kaip privaloma religinė pareiga, tačiau vis tiek turi būti suprantamas kaip asmens religijos išpažinimas, kuris yra saugomas Konvencijos.

Kadangi pareiškėja Eweida dirbo privačioje kompanijoje „British airways“, valstybė negali nustatyti tam tikrų religinių simbolių naudojimo ribojimų, kaip valstybės tarnautojų atžvilgiu. Todėl ir Europos Žmogaus Teisių Teismas šiuo atveju vertino ne valstybės vertinimo ribas, o jos pozityvių įsipareigojimų laikymąsi remiantis Konvencijos 9 straipsniu, t.y. ar pareiškėjos laisvė išpažinti savo religiją buvo pakankamai apsaugota ir ar buvo išlaikyta tinkama pusiausvyra tarp jos laisvės ir kitų asmenų teisių. Iš vienos pusės, asmens laisvė išpažinti savo religiją yra viena iš fundamentalių asmens teisių, nes demokratinė visuomenė turi toleruoti ir išlaikyti pliuralizmą ir įvairovę. Iš kitos pusės, taip pat svarbus yra ir darbdavio siekis išlaikyti tam tikrą įmonės įvaizdį. Taigi, Europos Žmogaus Teisių Teismas ant vienos svarstyklių pusės padeda individualias ir visuomenines religijos laisvės vertybes. Europos Žmogaus Teisių Teismo praktikoje pamatinis religijos laisvės vaidmuo pliuralistinėje ir demokratinėje visuomenėje buvo pabrėžiamas jau nuo *Kokkinakis v. Greece* bylos laikų, ypač atvejais, susijusiais su religijos laisvės kolektyvine dimensija. Kitas aspektas – teismo vaidmuo nustatant tikinčiųjų identitetą – ne visuomet buvo efektyviai pripažįstamas. Šiuo aspektu Eweida ir Chaplin situacija yra puikus pavyzdys – vertindamas teisių pusiausvyrą Europos Žmogaus Teisių Teismas pakankamą dėmesį teikia pareiškėjų interesams.⁹⁶

⁹⁴ *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France* [GC], no. 27417/95, § 73-74, ECHR 2000-VII; *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, § 78, 105, ECHR-XI; *Bayatyan v. Armenia* [GC], no. 23459/03, § 111, ECHR 2011; *Skugar and Others v. Russia* (dec.), no. 40010/04, ECHR 2009; *Pichon and Sajous v. France* (dec.), no. 49853/99, ECHR 2001-X.

⁹⁵ *Eweida and Others v. the United Kingdom*, no. 48420/10, § 67, ECHR 2013.

⁹⁶ P., Lourdes. *Eweida and Others v. the United Kingdom (Part I): Taking Freedom of Religion More Seriously*, 2013-01-17.// Blog commenting on developments in the case law of the European Court of Human Rights. <http://strasbourgoobservers.com/2013/01/17/eweida-and-others-v-the-united-kingdom-part-i-taking-freedom-of-religion-more-seriously/>; prisijungimo laikas: 2013-01-17.

Ištyręs aplinkybes, Europos Žmogaus Teisių Teismas padarė išvadą, kad pareiškėjos dėvimas kryželis buvo diskretiškas ir profesinės aprangos nemenkino, taip pat nebuvo rasta įrodymų, kad kitų darbuotojų naudojami religiniai simboliai, tokie kaip turbanai ar hijabai, turėtų kokią nors neigiamą poveikį kompanijos „British Airways“ įvaizdžiui ir nors darbdavio siekis išlaikyti ta tikrą įvaizdį buvo ir teisėtas, jam buvo skirta pernelyg daug dėmesio. Taigi, jokio pavojaus kitų asmenų interesams nebuvo ir valstybės institucijos nepakankamai užtikrino pareiškėjos laisvę išpažinti savo religiją, taip pažeidžiant savo pozityvius įsipareigojimus, todėl Konvencijos 9 straipsnis buvo pažeistas. Nors šioje byloje savo atskirąją nuomonę pateikė teisėjai Nicolas Bratza ir David Thór Björgvinsson teigė, kad pareiškėjos Eweida atžvilgiu Konvencijos 9 straipsnio pažeidimo nebuvo – kompanija „British Airways“ draudimą dėvėti kryželius panaikino ir pareiškėja toliau galėjo eiti savo pareigas,⁹⁷ manytina, kad vien pažeidimo faktas, nors šis pažeidimas ir yra laikinas, suteikia asmeniui teisę kreiptis dėl žalos už tokį pažeidimą atlyginimo, todėl su tokia teisėjų nuomone reikėtų nesutikti. Taip pat atkreiptinas dėmesys, kad Europos Žmogaus Teisių Teismas dar 1999 m. savo sprendime, kuriame religijos laisvė nebuvo tiesiogiai nagrinėjama, užsiminė, kad darbdavys neturėtų slėptis už savo klientų prietarų, atsisakant įdarbinti, pavyzdžiui, religinį simbolį naudojančią moterį.⁹⁸ Tačiau nei viename iš vėlesnių sprendimų Europos Žmogaus Teisių Teismas darbuotojo interesų neakcentavo ir nuorodų į šį savo ankstesnį išaiškinimą nedarė.

Antrosios pareiškėjos atveju kryželio ant kaklo dėvėjimą darbe Europos Žmogaus Teisių Teismas taip pat pripažino religijos išraiškos forma, o sveikatos įstaigų draudimą naudoti tokį simbolį užimant seselės pareigas asmens religijos ribojimu.⁹⁹ Kadangi šiuo atveju pareiškėjos darbdavys buvo vieša institucija, Europos Žmogaus Teisių Teismas vertino, ar religijos laisvės ribojimas buvo būtinas demokratinėje visuomenėje ir atitiko Konvencijos 9 straipsnio 2 dalyje įtvirtintus tikslus. Šioje situacijoje papuošalų, įskaitant ir religinius simbolius, draudimas buvo įtvirtintas siekiant apsaugoti seselių ir pacientų sveikatą bei saugumą, o religinių galvos apdangalų dėvėjimas taip pat buvo draudžiamas. Be to, viešojoje sveikatos paslaugų teikimo sferoje nustatant ribojimus plačias vertinimo ribas turi valstybinės institucijos. Dėl šių aplinkybių Europos Žmogaus Teisių Teismas nusprendė, kad pareiškėjos Chaplin religijos laisvės ribojimas buvo būtinas demokratinėje visuomenėje ir Konvencijos 9 straipsnio pažeidimo nenustatė. Konvencijos pažeidimas nebuvo nustatytas ir trečiojo bei ketvirtojo pareiškėjo atžvilgiu.

⁹⁷ *Eweida and Others v. the United Kingdom*, no. 48420/10, ECHR 2013, teisėjų Nicolas Bratza ir David Thór Björgvinsson atskiroji nuomonė.

⁹⁸ *Smith and Grady v. the United Kingdom (just satisfaction)*, nos. 33985/96 and 33986/96, § 97, ECHR 2000-IX.

⁹⁹ *Eweida and Others v. the United Kingdom*, no. 48420/10, § 97, ECHR 2013.

Toks Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimas, nuodugniai analizuojant religijos ar tikėjimo išraiškos turinį, atsisakant asmens laisvės išeiti iš darbo doktrinos bei iškeliant į priekį su religijos išpažinimu susijusias asmens laisves, kurioms kyla pavojus, parodo, kad religijos laisvei skiriama vis daugiau dėmesio. Religijos laisvės apsaugą perkėlus į kitą lygį galima tikėtis, kad darbo erdvėje taikant teisių pusiausvyros metodą religijos laisvei nuo šiol bus skiriama tiek pat dėmesio, kiek ir kitoms Konvencijoje įtvirtintoms teisėms.

Reikėtų atkreipti dėmesį, kad nei viename iš anksčiau aptartų sprendimų Europos Žmogaus Teisių Teismas atskirai neapartinėjo nediskriminavimo principo pažeidimo, tačiau netiesioginės diskriminacijos koncepcija yra ypač reikšminga religinių simbolių naudojimo klausimu, kai tokių simbolių draudimas dažniausiai netiesiogiai pasireiškia aprangos reikalavimuose.¹⁰⁰ Netiesioginė diskriminacija pasireiškia tada, kai iš pažiūros neutrali nuostata, kriterijus ar taikoma praktika pastato tam tikrą religiją ar tikėjimą išpažįstančius asmenis į iš esmės prastesnę padėtį. Darbo aprangos taisyklės gali lemti netiesioginę diskriminaciją religiniais pagrindais, kai profesinė apranga yra nesuderinama su skarelės, turbano ar kipos dėvėjimu, detaliau nepaaiškinant tokių draudimų t.y. darbo sauga, visuomenės sveikata ir pan. Remiantis aukščiau išvardintomis aplinkybėmis, kyla klausimas, ar netiesioginė diskriminacija galėtų būti pateisinta tais atvejais, kai naudojami religiniai simboliai būtų pritaikyti nustatytiems reikalavimams.

Religinių simbolių naudojimo darbo erdvėje kontekste paminėtina Europos Sąjungos Direktyva Nr. 2000/78/EC.¹⁰¹ Nors Europos Žmogaus Teisių Teismas savo sprendimuose nediskriminavimo principo religiniais pagrindais atskirai nenagrinėja, nediskriminavimo principas žmogaus teisių apsaugos sistemoje yra kertinė vertybė. Vienodo taikymo asmenų atžvilgiu nepriklausomai nuo jų religijos ar tikėjimo principo įgyvendinimu Europos Sąjungoje susirūpinta visai neseniai. 1997 m. Amsterdamo sutartis įpareigojo Europos Sąjungos bendruomenę „imtis atitinkamų veiksmų, siekiant kovoti su diskriminacija, paremta lyties, rasinės ar etninės kilmės, religijos ar tikėjimo, negalios, amžiaus ar seksualinės orientacijos pagrindu.“¹⁰² 2000 m. lapkričio 27 d. buvo priimta Tarybos Direktyva Nr. 2000/78/EB, nustatanti vienodo požiūrio užimtumo ir profesinėje srityje bendruosius pagrindus. Ši Direktyva apima įdomius teisinius pokyčius nustatant kai kurias religinių simbolių naudojimo viešoje erdvėje ribojimo formas. Įdarbinimo, užimtumo ir profesinėje srityje tiesioginė diskriminacija religiniu ar tikėjimo pagrindu yra apskritai draudžiama. Su asmeniu negali būti elgiamasi mažiau

¹⁰⁰ Rorive, I. *Religious Symbols in The Public Space: In Search of A European Answer*// *Cardozo Law Review*. 2008-2009, 30(6), p. 2669–2698.

¹⁰¹ 2000 m. lapkričio 27 d. Tarybos Direktyva Nr. 2000/78/EB, nustatanti vienodo požiūrio užimtumo ir profesinėje srityje bendruosius pagrindus. Oficialusis leidinys L 303 , 02/12/2000 p. 0016- 0022.

¹⁰² Rorive, I. *Religious Symbols in The Public Space: In Search of A European Answer*// *Cardozo Law Review*. 2008-2009, 30(6), p. 2690.

palankai nei panašioje situacijoje būtų elgiamasi su kitą religiją ar tikėjimą išpažįstančiu asmeniu. Skirtingas požiūris religiniais pagrindais gali būti taikomas tik jei dėl konkrečių profesinės veiklos rūšių pobūdžio arba dėl jų vykdymo sąlygų tokia savybė yra įprastas ir lemiantis profesinis reikalavimas, šis tikslas yra teisėtas, o reikalavimas proporcingas.¹⁰³ Direktyva taip pat numato, kad skirtingas požiūris profesinėje veikloje dėl asmens religijos ar tikėjimo nėra diskriminacija, jei dėl tokios veiklos pobūdžio asmens išpažįstama religija ar tikėjimas atsižvelgiant į organizacijos veiklos normas yra įprastas, teisėtas ir pateisinamas profesinis reikalavimas. Vis dėlto lieka neaišku, ar tiesioginė diskriminacija remiantis Direktyva būtų pateisinama remiantis įmonės įvaizdžiu. Pavyzdžiui, Briuselio Darbo teismas nusprendė, kad pardavėjos atleidimas iš darbo šiai pradėjus dėvėti islamišką skarelę nesukėlė pavojaus asmens religijos laisvei, nes įmonė kaltino darbuotoją ne už tai, kad ji išpažįsta Islamo religiją, bet dėl to, kad ši atėjo į darbą dėvėdama išsiskiriantį religinį simbolį, kai tuo tarpu įmonės taisyklės reikalavo dėvėti uniformą ir draudė bet kokius su įmonės įvaizdžiu nesuderinamus simbolius.¹⁰⁴ Šiuo atveju įmonės aprangos reikalavimas galėtų lemti netiesioginę diskriminaciją tais atvejais, kai religinius simbolius naudoti draudžiama be jokio išsamesnio tinkamo paaiškinimo, kaip darbo sauga, darbuotojų sveikata ir panašiai.

Europos Sąjungos teisinės bazės, susijusios su asmenų nediskriminavimu religiniais ar tikėjimo pagrindais, apžvalga verčia iš naujo peržiūrėti kai kuriuos Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimus. *Dogru v. France, Kervanci v. France* ir kitose bylose Europos Žmogaus Teisių Teismas laikėsi nuomonės, kad veiksmai, susiję su asmens religijos laisvės ribojimu, patenka į valstybės vertinimo ribas. Savo praktikoje Europos Žmogaus Teisių Teismas laikosi nuostatos, jog nesugebėjimas nustatyti tinkamų išimčių bendrajai normai, kuri yra ne tokia palanki religinėms mažumoms ir gali lemti jų religijos laisvės pažeidimą, nereikia diskriminacijos religijos pagrindu.¹⁰⁵ Europos Žmogaus Teisių Teismas neatsižvelgia į netiesioginės diskriminacijos nuostatą, kuri įgijo pripažinimą jo praktikoje po 2000 m. Tokia pozicija, atsižvelgiant į Europos Sąjungos antidiskriminacinius teisės aktus, neatrodo logiška. Dėl šios priežasties religinių simbolių naudojimo darbo erdvėje teisinis reglamentavimas lieka neaiškus, o Europos Sąjungos teisės ir Tarybos Direktyvos Nr. 2000/78/EB materialinė taikymo apimtis tampa ribota.

Apibendrinant Europos Žmogaus Teisių Teismo praktiką, vystomą religinių simbolių naudojimo darbo erdvėje klausimu, visų pirma reiktų paminėti, kad Europos Žmogaus Teisių Teismas valstybės veiksmus tiesiogiai gali vertinti tik su darbu viešajame sektoriuje susijusiuose

¹⁰³ Ten pat, 4str., 1p.

¹⁰⁴ Briuselio Darbo Teismo bya *Club*, 2008-01-15. Reported in J. Des Tribunaux Du Travail 140 (2008).

¹⁰⁵ *Thlimmenos v. Greece* [GC], no. 34369/97, § 44, 48 ECHR 2000-IV.

ginčiuose. Valstybei neturint galios nustatyti tam tikrų religinių simbolių naudojimo privačiame darbo sektoriuje taisyklių, kilus ginčams Europos Žmogaus Teisių Teismas tegali įvertinti ar valstybė ėmėsi pakankamų pozityvių priemonių siekiant apsaugoti asmens laisvę išpažinti savo religiją ar tikėjimą ir dalintis juo su kitas asmenimis ir ar ši laisvė buvo ribojama proporcingai. Pirmuosiuose savo sprendimuose Europos Žmogaus Teisių Komisijai laikantis nuomonės, kad kol religijos laisvės ribojimų galima išvengti pakeičiant darbą, tokie ribojimai Konvencijos nepažeidžia, ši doktrina buvo kritikuojama dėl nepakankamos asmens religijos laisvės apsaugos ir priverstinio asmens užimamų pareigų atsisakymo, neužtikrinant jo religijos išraiškos laisvės. Nors ilgainiui šios doktrinos buvo atsisakyta, dauguma jau vėliau Europos Žmogaus Teisių Teismą pasiekusių peticijų, susijusių religijos laisve darbo erdvėje, konkrečiai valstybinėse mokslo įstaigose, buvo atmestos kaip nepriimtinos, motyvuojant būtinumo demokratinėje visuomenėje ir teisėto tikslo siekimo pagrindais. Toks teismo požiūris, nepakankamai dėmesio teikiant asmens interesams, ir teisių pusiausvyroje visada svaresniais laikant darbuotojo ir valstybės interesus, pakankamai kritikuotinas, ypač atsižvelgiant į tai, kad darbo santykiuose asmens religijos laivei visada buvo skiriamas mažesnis dėmesys, lyginant su tokiais teisėmis kaip asmens teisė į privatų gyvenimą, saviraiškos ir susirinkimų laisvė. Tačiau situacija pasikeitė po priimto sprendimo *Eweida and Others v. The United Kingdom* byloje, kai Europos Žmogaus Teisių Teismas, vertindamas darbuotojo ir darbdavio interesų pusiausvyrą, atidžiai įvertino asmens siekį išpažinti savo religiją, ir jo interesus iškelė į priekį. Toks teismo sprendimas leidžia manyti, kad religijos laisvė darbo erdvėje Europos Žmogaus Teisių Teismo praktikoje perkeliama į naują lygį, vis daugiau dėmesio skiriant šios teisės užtikrinimui.

3.3. Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika, susijusi su religinių simbolių naudojimu viešojoje erdvėje

Religinių simbolių naudojimo viešojoje erdvėje klausimas sukėlė plataus masto diskusijas dėl religijos laisvės taikymo apimties ir valstybės neutralumo daugelyje viso pasaulio šalių.¹⁰⁶ Metams bėgant šis klausimas tapo teisinių ir politinių nesutarimų šaltiniu. Ši problema daugiausiai susijusi su religinių drabužių, tokių kaip islamiškas galvos apdangalas ir skihų turbanas, dėvėjimu įvairiose viešose vietose. Religinių simbolių naudojimas viešojoje erdvėje kiekvienoje valstybėje reguliuojamas skirtingai. Pastaruoju metu bene daugiausiai dėmesio susilaukė 2011 m. Prancūzijoje priimtas vadinamas „burkų draudimo“ įstatymas, kuriuo uždrausta viešumoje dėvėti veidą dengiančius apdangalus, vėliau jos pavyzdžiu pasekė ir

¹⁰⁶ Mcgoldrick, D. *Human Rights And Religion: The Islamic Headscarf Debate In Europe*// Portland, Oregon: Hart Publishing, 2006 m.

Belgija. Tokia vystoma šalių praktika verčia sunerimti, nes galvos apdangalų draudimas nedviprasmiškai nukreiptas į konkrečias musulmonų religijas, pagal kurias tokių galvos apdangalų dėvėjimas yra laikomas religine pareiga. Toks asmens religijos išraiškos laisvės suvaržymas, apribojant teisę naudoti religinius simbolius visose viešose vietose, nepagrįstai sumenkina vienos iš pagrindinių asmens laisvių – religijos laisvės apsaugą. Be to, reikėtų pastebėti, kad toks draudimas yra akivaizdžiai neproporcingas siekiamam tikslui pasiekti – religinių simbolių demonstravimas viešoje erdvėje pats savaime negali sukelti neigiamų pasekmių kitų asmenų teisių bei viešosios tvarkos ir saugumo apsaugai, todėl kiekvieną atvejį reikėtų vertinti konkrečiai, nustatant ar tam tikro religinio simbolio naudojimo uždraudimas gali būti pateisinamas Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijoje numatytais pagrindais, o ne įtvirtinti bendrą religinių simbolių naudojimo viešoje erdvėje draudimą, motyvuojant galimomis neigiamomis pasekmėmis.

Europos Žmogaus Teisių Teisme buvo nagrinėtos kelios bylos, susijusios su religinių simbolių naudojimu viešoje erdvėje. Dažniausiai ginčai kildavo dėl religinių rūbų dėvėjimo, tačiau bene visos peticijos buvo atmestos kaip nepriimtinos, pateisinant draudimą naudoti religinius simbolius viešojo saugumo bei sveikatos užtikrinimo tikslais nurodant, kad šie klausimai patenka į valstybės vertinimo ribas.

Religinių simbolių naudojimo draudimą viešoje erdvėje Europos Žmogaus Teisių Teismas dažniausiai pateisindavo valstybių nustatytais saugumo reikalavimais. Viena iš pirmųjų tokių bylų *X v. the United Kingdom*¹⁰⁷ buvo nagrinėta dar Europos Žmogaus Teisių Komisijoje. Skihų tikėjimą išpažįstantis pareiškėjas turėjo mokėti baudas už taisyklių nesilaikymą, kai atsisakė dėvėti apsauginį motociklininko šalną. Nors pareiškėjas teigė, kad nešioti turbaną reikalauja jo religija, todėl galimybės dėvėti šalną nėra, bei siekė apginti savo pažeistas teises, įtvirtintas Konvencijos 9 straipsnyje, Europos Žmogaus Teisių Komisija nusprendė, kad reikalavimas dėvėti šalną buvo būtina saugumo priemonė ir bet koks pareiškėjo religijos laisvės ribojimas yra pateisinamas sveikatos apsauga, remiantis Žmogaus Teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 9 straipsnio 2 dalimi. Šio Europos Žmogaus Teisių Komisijos išaiškinimo Europos Žmogaus Teisių Teismas nuosekliai laikėsi vėlesnėse savo bylose, kai religinių simbolių naudojimo draudimas viešoje erdvėje buvo pateisinamas visuomenės saugumo bei sveikatos užtikrinimo pagrindais, o peticijos atmetamos kaip nepriimtinos.

Kitoje byloje *El Morsli v. France*¹⁰⁸ pareiškėjai atsisakius nusiimti skarą atliekant tapatybės patikrinimą buvo neleista patekti į Prancūzijos generalinį konsulatą Marakeše

¹⁰⁷ *X v. The United Kingdom* (dec.), no. 7992/77, Commission, 12 July 1978.

¹⁰⁸ *El Morsli v. France* (dec.), no. 15585/06, ECHR, 4 March 2008.

(Marokas). Nors pareiškėja buvo pasiruošusi skarą nusiimti prižiūrint kitai moteriai, pareigūnai su tuo nesutiko. Vėliau pareiškėja dėl vizos kreipėsi registruotu paštu, tačiau dėl procedūrų nesilaikymo ji nebuvo išduota. Europos Žmogaus Teisių Teismas nusprendė, kad Prancūzijos institucijos pareiškėjos religijos laisvės, įtvirtintos Konvencijos 9 straipsnyje, nepažeidė. Sprendime Europos Žmogaus Teisių Teismas rėmėsi savo išaiškinimu panašioje byloje *Phull v. France*,¹⁰⁹ kai Prancūzijos oro uoste apsaugos darbuotojai privertė skihų tikėjimą išpažįstantį vyrą nusiimti savo turbaną atliekant saugumo patikrinimą išvykimo salėje. Abiejuose sprendimuose Europos Žmogaus Teisių Teismas laikėsi nuomonės, kad privalomi saugumo patikrinimai yra būtini viešo saugumo užtikrinimui, o jų įgyvendinimo būdai patenka į valstybės vertinimo ribas, ypač kai tokių priemonių imamas tik kai kuriais atvejais.

Vėlesnėje byloje *Mann Singh v. France*¹¹⁰ skihų tikėjimą išpažįstantis pareiškėjas siekė gauti vairuotojo pažymėjimo dublikatą, tačiau jo prašymas buvo atmestas, kai šis atsisakė pažymėjimo nuotraukai fotografuotis be turbano (skihų vyrai pagal religinius įsitikinimus dėvėti turbaną privalo visą laiką). Europos Žmogaus Teisių Teismas pripažino, kad pareiškėjo religijos laisvė buvo ribojama, tačiau šis ribojimas buvo įtvirtintas įstatymu, siekiant teisėto tikslo bei užtikrinant viešą saugumą. Pasiremdamas savo ankstesniais išaiškinimais *Phull v. France* bei *El Morsli v. France* bylose, Europos Žmogaus Teisių Teismas nustatė, kad nacionalinės taisyklės, reguliuojančios vairuotojų pažymėjimų gavimo tvarką, patenka į valstybės vertinimo ribas. Įdomu pažymėti, kad analogiška situacija buvo nagrinėjama Žmogaus Teisių Komitete, byloje *Ranjit Singh v. France*, tačiau Žmogaus Teisių Komiteto išvada buvo visiškai priešinga Europos Žmogaus Teisių Teismo išaiškinimui. Ši byla plačiau bus aptariama nagrinėjant Žmogaus Teisių Komiteto praktiką religinių simbolių klausimu.

Šio pobūdžio bylose Europos Žmogaus Teisių Teismas neretai vengė nagrinėti klausimus, kurie galėtų turėti įtakos priimant sprendimą bei apsaugant asmens teises. *Phull v. France* bylos atveju Europos Teismas nagrinėjo klausimą, ar saugumo patikrinimas yra būtinas garantuojant viešą saugumą, neanalizuodamas ar valstybės institucijų priverstinis nurodymas asmeniui nusiimti turbaną saugumo patikrinimo metu buvo būtinas šiam tikslui pasiekti. *Mann Singh v. France* byloje kilo klausimas ar tapatybės patikrinimas yra būtinas siekiant apsaugoti viešą saugumą, tačiau Europos Žmogaus Teisių Teismas nevertino nuodugniau, ar iš tiesų būtų sudėtingiau identifikuoti asmenį, dėvintį turbaną vairuotojo pažymėjime esančioje nuotraukoje.

Religinių simbolių naudojimo viešojoje erdvėje klausimą Europos Žmogaus Teisių Teismas dar kartą turėjo nagrinėti byloje *Ahmet Arslan and Others v. Turkey*.¹¹¹ Nors Europos Žmogaus Teisių Teismo vertinimas šioje byloje yra pakankamai teigiamas, tačiau religinių

¹⁰⁹ *Phull v. France* (dec.), no. 35753/03, ECHR 2005-I.

¹¹⁰ *Mann Singh v. France* (dec.), no. 24479/07, ECHR, 13 November 2008.

¹¹¹ *Ahmet Arslan and Others v. Turkey*, no. 41135/98, ECHR, 23 February 2010.

simbolių naudojimo viešoje erdvėje perspektyvos toliau lieka neaiškios. Byla susijusi su religinės bendruomenės nariams iškeltais kaltinimais už religinių drabužių dėvėjimą viešoje vietoje, Ankaros mečetėje vykusios ceremonijos metu. Po pasirodymo miesto gatvėse dėvint išsiskiriančius drabužius ir dar kelių kitų incidentų, pareiškėjai buvo suimti ir uždaryti į policijos areštinę, vėliau jiems buvo iškelta baudžiamoji byla, remiantis kovos su terorizmu įstatymais. Teismo posėdžio dieną pareiškėjai teisme pasirodė dėvėdami savo religinius drabužius, įskaitant ir turbanus, kuriuos kai kurie iš pareiškėjų net teismui pareikalavus nusiimti atsisakė. Galiausiai visi pareiškėjai buvo nuteisti už teisės aktų, draudžiančių religinius galvos apdangalus bei įtvirtinančių religinių drabužių draudimą ne religinio garbinimo vietose ar religinių ceremonijų metu, pažeidimą. Europos Žmogaus Teisių Teismas nusprendė, kad valstybės kišimasis į pareiškėjų religijos laisvę nebuvo pakankamai pagrįstas ir pripažino Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 9 straipsnio pažeidimą. Europos Žmogaus Teisių Teismas pabrėžė, kad pareiškėjai iš tiesų buvo nubausti už religinių drabužių dėvėjimą miesto aikštėje, o ne už atsisakymą nusiimti turbanus teismo posėdžio metu. Sprendime dėmesys taip pat buvo atkreiptas į tai, kad pareiškėjai buvo ne savo oficialią tarnybą vykdantys valstybės pareigūnai, o paprasti piliečiai, neprivalantys savo religinius įsitikinimus viešoje erdvėje reikšti diskretiškai. Be to, ši byla buvo susijusi su religinių simbolių naudojimo visiems prieinamose viešose vietose kriminalizavimu, ir, skyrėsi nuo ankstesnių Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimų *Leyla Sahin v. Turkey* ir *Dahlab v. Switzerland* bylose, kur religinis neutralumas buvo pripažintas viršesniu už asmens religijos laisvę. Europos Žmogaus Teisių Teismas galiausiai pažymėjo, kad pareiškėjų religijos laisvės ribojimas nebuvo proporcingas teisėtam tikslui, *inter alia* viešajam saugumui ir tvarkai.

Iš vienos pusės Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimas *Ahmet Arslan and Others v. Turkey* byloje leidžia manyti, kad asmens laisvė išpažinti savo religinius įsitikinimus atviroje viešoje erdvėje yra saugoma. Tačiau, iš kitos pusės, lieka neaišku, ar gali asmenys laisvai naudoti religinius simbolius viešose įstaigose, kur, Europos Žmogaus Teisių Teismo nuomone, pagarba neutralumui gali būti svarbesnė. Neutralumas, kaip lygiavertis valstybės šalininkas *vis-à-vis* skirtingų religijų ar tikėjimų atžvilgiu, atrodo, yra klaidingai tapatinamas su viešųjų įstaigų išvalymu nuo individų religijos ar tikėjimo išraiškų.¹¹² Bet kuriuo atveju, autorės nuomone, Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimas gali riboti tik valstybines mokymosi įstaigas, neaprepiant religinių simbolių naudojimo klausimo visose valstybinėse institucijose. Vis dėlto, atlikus aukščiau aptartų bylų analizę galima padaryti išvadą, kad valstybė visais atvejais gali

¹¹² P., Lourdes. *Religion and the Public Space*. // Blog commenting on developments in the case law of the European Court of Human Rights, 2010-04-13. <http://strasbourgobservers.com/2010/04/13/religion-and-the-public-space/>; prisijungimo laikas: 2013-02-17.

nustatyti asmens religijos laisvę ribojančias taisykles siekiant teisėto tikslo bei užtikrinti viešąjį saugumą, jei tik šie ribojimai nėra akivaizdžiai nepagrįsti ar neproporcingi.

Teisinis diskursas dėl religinių simbolių naudojimo viešoje erdvėje ypač paaštrėjo po 2011 m. balandžio 11 d., kai Prancūzijoje įsigaliojo įstatymas, draudžiantis veido apdangalus. Nors šio įstatymo tekstas yra neutralus religiniu požiūriu, galima aiškiai suprasti, kad jo išleidimo tikslas buvo uždrausti islamiškų rūbų *burqa* ir *niqab* dėvėjimą. Prancūzijos vyriausybė tokį žingsnį paaiškino kaip būtina priemonę viešajam saugumui, nors asmenų, dėvinčių tokius apdangalus, skaičius yra gana mažas ir teisinės pasekmės, kurios gali kilti dėl tokių simbolių naudojimo nėra tokios plačios apimties, kad draudimas būtų pripažintas proporcingu.¹¹³ Vidaus reikalų ministro parengtose taisyklėse nurodoma, kad įstatymas yra taikomas visose visuomenei atvirose vietose – parkuose, parduotuvėse, kino teatruose, restoranuose ir viešame transporte.¹¹⁴ Galima pastebėti, jog griežtas religinių simbolių naudojimo ribojimas šioje situacijoje nėra proporcingas siekamam tikslui ne vien dėl nedidelio asmenų, naudojančių tokius simbolius skaičiaus, bet kartu ir dėl šių simbolių įtakos aplinkinams asmenims mažareikšmiškumo – keletas islamiškos religijos atstovų, dėvinčių religinius galvos apdangalus vargu ar gali padaryti neigiamą įtaką tokių simbolių nedėvinčiai likusiai daugumai. Griežtas religinių simbolių naudojimo viešoje erdvėje ribojimas neigiamas pasekmes veikia sukeldamas šiuos simbolius naudojančioms asmenims, nei viešosios tvarkos ir saugumo užtikrinimui.

Prancūzijos įstatymas susilaukė gausios kritikos visame pasaulyje, o asmenys dėl šiuo įstatymu ribojamos savo religijos išraiškos laisvės, įskaitant ir laisvę naudoti religinius simbolius, suskubo kreiptis ir į Europos Žmogaus Teisių Teismą. Pirmoji peticija Europos Žmogaus Teisių Teismą pasiekė dar minėto įstatymo priėmimo dieną.¹¹⁵ Musulmonų tikėjimą išpažįstanti pareiškėja tvirtino burką dėvėti dėl savo religinių, kultūrinių ir asmeninių įsitikinimų, o ne dėl jos šeimos narių spaudimo. Pareiškėja taip pat tvirtino, kad religinį galvos apdangalą ji dėvi tiek privačioje, tiek viešojoje erdvėje, tačiau sistemingai, ir sutinka ne visada viešumoje dėvėti galvos apdangalą, nusiimant jį saugumo patikrinimo metu, banke ar skrendant lėktuvu, bet nori, kad jai būtų palikta teisė pasirinkti tam tikromis aplinkybėmis, pavyzdžiui, Ramadano metu. Savo peticijoje pareiškėja teigia, kad jos tikslas yra ne sukelti nepatogumų kitiems, o suderinti viešąją tvarką su savo religiniais įsitikinimais. 2012 m. vasario 1 d. byla buvo komunikuota Prancūzijos vyriausybei. Priimdamas sprendimą Europos Žmogaus Teisių Teismas turės įvertinti Prancūzijos įstatymo atitikimą Konvencijos nuostatomis. Atsižvelgiant į

¹¹³ Crumley, B. France's Burqa Ban Comes into Force with Much Noise, Little Impact// Time Magazine, 2011-04-11. <http://world.time.com/2011/04/11/frances-burqa-ban-comes-into-force-with-much-noise-little-impact/>; prisijungimo laikas: 2013-02-01.

¹¹⁴ D. Vitkauskaitė-Meurice, R. Valutytė, D. Gailiūtė. *Religijos išraiškos laisvės ribojimai demokratinėje visuomenėje*. Mokslo studija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012 m.

¹¹⁵ *S.A.S. v. France*, no. 43835/11, ECHR (communicated).

Europos Žmogaus Teisių Teismo išaiškinimą anksčiau šiame darbe aptartoje byloje *Ahmet Arslan and Others v. Turkey*, kurioje buvo nagrinėjamas religinių simbolių naudojimo visiems atvirose viešose draudimas, bei į tai, jog šioje byloje Europos Žmogaus Teisių Teismas nusprendė, kad valstybės kišimasis į pareiškėjų religijos laisvę nebuvo pakankamai pagrįstas ir pripažino Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 9 straipsnio pažeidimą, galima tikėtis palankaus Europos Žmogaus Teisių Teismo vertinimo pareiškėjos atžvilgiu ir dabartinėje situacijoje. Europos Žmogaus Teisių Teismui konstatavus, kad naujasis Prancūzijos įstatymas, draudžiantis bet kokį veidą dengiantį galvos apdangalą visiems prienamose viešose erdvėse, neatitinka Konvencijoje įtvirtintų principų, asmens religijos išraiškos laisvės apsauga būtų iškelta į dienos šviesą, priverčiant valstybes susimąstyti apie šios laisvės užtikrinimo svarbą.

Visai neseniai Prancūzijos pavyzdžiu pasekė ir Belgija, 2011 m. birželio 13 d. uždraudusi iš dalies ar pilnai dengiančius veidą galvos apdangalus dėvėti viešai. 2012 m. gruodžio mėnesį Belgijos Konstitucinis teismas pateikė išvadą, kad šis draudimas nepažeidžia pagrindinių asmens laisvių, įskaitant religijos išpažinimo laisvę ir teisę į privatų asmens gyvenimą, nes šis draudimas neapima religinio garbinimo vietų.¹¹⁶ Nors Konstitucinis teismas pateisindamas tokį ribojimą argumentavo, kad jis yra būtinas siekiant užtikrinti viešą saugumą, nes asmenys, dėvintys tokius veido apdangalus, yra sunkiai atpažįstami, būtinas demokratinėje visuomenėje gyvenant bendruomenėje su kitais asmenimis bei užtikrina lyčių lygybės tarp vyrų ir moterų principą, toks galvos apdangalų draudimas prasilenkia su žmogaus teisių apsauga. Bendras draudimas dėvėti bet kokius veidą dengiančius apdangalus visose viešose vietose yra akivaizdžiai neproporcingas siekiamam tikslui ir negali būti pateisinamas bendru viešo saugumo užtikrinimu. Ypač neramina tai, kad įstatymo, draudžiančio veidą dengiančius galvos apdangalus, priėmimo galimybes svarsto ir kitos Europos šalys. Galvos apdangalų draudimą įteisinus ir kitose Europos valstybėse, asmens religijos laisvės apsauga taptų dar menkesnė, nes asmenys negalėtų pasinaudoti religijos išraiškos laisve, apimančia ir religinių simbolių devėjimą, net ir tais atvejais, kai šios laisvės ribojimas nėra proporcingas siekiant apsaugoti kitų asmenų laisves ar užtikrinant viešąją tvarką bei saugumą.

Atlikta Europos Žmogaus Teisių Teismo praktikos analizė religinių simbolių naudojimo klausimu rodo, kad Europos Žmogaus Teisių Teismo vertinimas ieškant būdų kaip suderinti Islamo principus su tradicinėmis Europos vertybėmis yra pakankamai kritiškas, tačiau jo

¹¹⁶ Chaib, Saïla Ouald. *Belgian Constitutional Court says Ban on Face Coverings does not violate Human Rights, 2012-12-14.*// Blog commenting on developments in the case law of the European Court of Human Rights. <http://strasbourgobservers.com/2012/12/14/belgian-constitutional-court-ban-on-face-coverings-does-not-violate-human-rights/>; prisijungimo laikas: 2013-02-27.

praktika šiuo klausimu nėra vieninga. Atsižvelgiant į paskutiniu metu Europos Žmogaus Teisių Teismo nagrinėtas bylas, susijusias su religinių simbolių naudojimu, galima matyti, kad Europos Žmogaus Teisių Teismas mažiau linkęs apsaugoti musulmonų teises, nei kitų religijų atstovų. Galima teigti, kad religijos laisvė Europoje pasiekė kryžkelę. Kyla nauji klausimai, dėl to, kaip valstybės institucijos turėtų bendrauti su religinėmis bendruomenėmis ir kur yra tinkamos religijos laisvės ribos. Iš vienos pusės, Europos institucijos vadovaujasi liberalia demokratija ir siekia apsaugoti žmogaus teises. Iš kitos pusės, pastebimas religinių įsipareigojimų mažėjimas įtakoja religijos ir sąžinės laisvės apsaugos lygio mažėjimą. Viena iš neutralaus ar netgi negatyvaus požiūrio į religiją priežasčių yra bendras sekuliarizmo principo paplitimas. Nors religinės teisės ilgą laiką buvo pripažįstamos kaip vienos iš pagrindinių žmogaus teisių, jų apsauga tampa vis sudėtingesnė. Nors pati religijos laisvė išlieka nepaliesta, galimi jos ribojimai yra interpretuojami vis plačiau, taip silpninant pačios religijos laisvės apsaugą. Visa tai labiausiai paveikia mažesnes religijas, kurios nėra dominuojančios.

4. ŽMOGAUS TEISIŲ KOMITETO PRAKTIKA RELIGINIŲ SIMBOLIŲ NAUDOJIMO KLAUSIMU

Jungtinių Tautų Specialioji pranešėja religijos ar tikėjimo laisvės klausimais Asma Jahangir nurodė bendrus kriterijus, siekiant įvertinti religinių simbolių naudojimo ribojimus ir draudimus. Savo analizėje ji nustatė tam tikrus valstybės institucijų veiksmus, kurie yra nesuderinami su tarptautine žmogaus teisių teise. Tokius valdžios institucijų veiksmus apima: religijos ar tikėjimo laisvės ribojimas iki visiško jos anuliavimo; ribojimai, siekiantys ar vedantys link atviros diskriminacijos ar užslėptos diferenciacijos priklausomai nuo tam tikros religijos ar tikėjimo; asmens laisvės išpažinti religiją ar tikėjimą ribojimai, siekiant apsaugoti moralę, pagrįstą iš vienos tradicijos kylančiais principais; religinių simbolių naudojimo draudimo išimčių pritaikymas dominuojančiai religijai ar tikėjimui; nustatytų ribojimų taikymas diskriminuojančiais būdais ar tikslais, pavyzdžiui, savavališkai nukreipiant juos prieš tam tikrą bendruomenę ar grupę ir kiti panašaus pobūdžio veiksmai.¹¹⁷ Pasak Specialiosios pranešėjos, religinių simbolių naudojimo draudimas, pagrįstas vien tik spekuliacija ar prezumpcija, o ne akivaizdžiais faktais, turi būti pripažįstamas asmens religijos laisvės pažeidimu.

4.1. Žmogaus Teisių Komiteto praktika, susijusi su religinių simbolių naudojimu mokslo įstaigose

Žmogaus Teisių Komitetas savo Bendrajame komentare Nr. 22, kuris analizuoja Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 18 straipsnį, įtvirtinantį minties, sąžinės ir religijos laisvę, pažymi, kad teisė turėti ar pasirinkti religiją ar tikėjimą neišvengiamai įtvirtina laisvę pasirinkti religiją ar tikėjimą, įskaitant teisę pakeisti savo religiją ar tikėjimą kitu arba priimti ateistinių požiūrį, taip pat kaip teisę pasilikti savo religiją ar tikėjimą. Žmogaus Teisių Komitetas laikosi požiūrio, kad Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 18 straipsnio 4 dalis, įtvirtinanti valstybių išsipareigojimą gerbti tėvų ir globėjų laisvę rūpintis savo vaikų religiniu ir doroviniu auklėjimu pagal savo pačių įsitikinimus, leidžia valstybinių mokyklų mokymą tokiuose dalykuose kaip bendroji religijų istorija ar etika, jei tai daroma neutraliai ir objektyviai. Toks valstybinis mokymas, susijęs su tam tikra religija ar tikėjimu, yra suderinamas su Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 18 straipsnio 4 dalimi, kol nėra jokių diskriminuojančių pagrindų ir yra pateikiamos alternatyvos, atsižvelgiant į tėvų ar globėjų

¹¹⁷ Žmogaus Teisių Komisijos pranešimas. *Civil and Political Rights, Including Religious Intolerance*// Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Asma Jahangir. E/CN.4/2006/5/Add.2, 2006-01-09, p. 16.

pageidavimus.¹¹⁸ Žmogaus Teisių Komitetas taip pat pabrėžia, jog faktas, kad tam tikra religija yra pripažįstama kaip valstybinė ar kad ji yra nusistovėjusi kaip oficiali ar tradicinė ar ją išpažįstantieji sudaro daugumą, negali lemti jokio pablogėjimo naudojantis kitomis Tarptautinių pilietinių ir politinių teisių pakte įtvirtintomis teisėmis ar bet kokios diskriminacijos skirtingą religiją išpažįstančių asmenų ar netikinčiųjų atžvilgiu. Šiuos asmenis diskriminuojančios priemonės, tokios kaip teisės būti renkamam į valstybės tarnybą suteikimas tik dominuojančią religiją išpažįstantiems asmenis ar ekonominių privilegijų jiems suteikimas, yra nesuderinamos su diskriminacijos draudimu religiniais ar tikėjimo pagrindais ir vienodos apsaugos garantija.

Religinių simbolių naudojimo valstybinėse mokslo įstaigose klausimu Žmogaus Teisių Komiteto pozicija kiek skiriasi nuo Europos Žmogaus Teisių Teismo vystomos praktikos, pateisinant bene visus draudimus naudoti religinius simbolius mokyklos ribose. Europos Žmogaus Teisių Teismas nuo savo praktikos nukrypo bene vienintelį kartą *Lautsi v. Italy* byloje, leisdamas demonstruoti nukryžiuotojo simbolį. Žmogaus Teisių Komiteto požiūris religinių simbolių demonstravimo mokslo įstaigose kiek nuosaikesnis, Komitetas atidžiau vertina asmens religijos išraiškos laisvės svarbą, pateisindamas ją įvairiose situacijose.

Byloje *Raihon Hudoyberganova v. Uzbekistan*,¹¹⁹ kurioje pareiškėja buvo pašalinta iš universiteto šiai nesutikus nedėvėti islamiško galvos apdangalo paskaitų metu, Žmogaus Teisių Komitetas pripažino asmens religijos laisvės pažeidimą. Savo sprendime Žmogaus Teisių Komitetas pabrėžė, kad asmens laisvė išpažinti savo religiją apima laisvę dėvėti religinius drabužius ar aprangą viešai, o bet kokia valstybių vykdoma politika, kuria nepagrįstai ribojama ši asmens laisvė ar mokslo pasiekiamumas, yra nesuderinama su Pakto 18 straipsnio 2 dalimi. Žmogaus Teisių Komiteto nuomone, valstybė nenurodė jokio konkretaus pagrindo, kuriuo buvo būtinas pareiškėjo laisvės ribojimas. Taigi, kaip matyti, Žmogaus Teisių Komitetas savo praktikoje laikėsi visai kitokios nuomonės nei Europos Žmogaus Teisių Teismas, kuris po savo sprendimo *Leyla Şahin v. Turkey* byloje pateisino bene visus asmens religijos išraiškos laisvės ribojimus mokslo įstaigose.

2004 m. Prancūzijoje priėmus įstatymą, draudžiantį mokyklose naudoti religinius simbolius, iš valstybinių mokyklų buvo masiškai šalinami asmenys, kuriems religinių simbolių naudojimas buvo religinė pareiga, atsisakius nusiimti religinius galvos apdangalus. Šiems asmenims dėl savo pažeistų teisių kreipusis į Europos Žmogaus Teisių Teismą bene visos peticijos buvo pripažintos nepriimtiniomis. Tuo tarpu Žmogaus Teisių Komitetas neseniai

¹¹⁸ Žmogaus Teisių Komiteto Bendrasis komentaras Nr. 22: *The right to freedom of thought, conscience and religion (Art. 18)*: 30/07/1993. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, p. 6.

¹¹⁹ *Raihon Hudoyberganova v. Uzbekistan*, Communication No. 931/2000, CCPR/C/82/D/931/2000, 5 November 2004.

priimtame savo sprendime, susijusiame su minėtu Prancūzijos įstatymu, pripažino religijos laisvės pažeidimą ir paragino Prancūziją peržiūrėti savo teisės aktus.

Byloje *Bikramjit Singh v. France*,¹²⁰ remiantis 2004 m. Prancūzijoje išleistu įstatymu, skihų tikėjimą išpažįstančiam mokiniui buvo neleista lankyti pamokų, kai šis atsisakė nusiimti religinį galvos apdangalą, vadinamą *keski*. Po ginčų su mokinio šeima mokyklos vadovybė nusprendė Bikramjit pašalinti iš mokyklos. Kaip ir Žmogaus teisių konvencijoje, Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 18 straipsnyje numatyta galimybė riboti asmens religijos išraiškos laisvę, kai ši kelia pavojų viešajam saugumui, tvarkai, sveikatai ar moralei ar kitų asmenų pagrindinėms teisėms. Šioje byloje Žmogaus Teisių Komitetas pripažino, kad Prancūzijos tikslas buvo apsaugoti kitų asmenų teises, viešąją tvarką ir saugumą, bei pažymėjo sekuliarizmo principo svarbą. Vis dėlto sekuliarizmas aiškiai nėra laikomas *carte blanche* ir negali savaime riboti asmens teisių, o vyriausybė nepateikė įtikinamų įrodymų, kad pareiškėjas, dėvėdamas *keski* galvos apdangalą, kėlė grėsmę kitų asmenų teisėms ir laisvėms ar mokyklos tvarkai. Žmogaus Teisių Komitetas taip pat pažymėjo, kad „žalinga sankcija“ pašalinant pareiškėją iš mokyklos buvo taikoma ne dėl konkretaus elgesio ar rizikos, bet dėl pareiškėjo priklausymo plačiai kategorijai asmenų, išpažįstančių tam tikrą religiją. Dėl šių priežasčių, Žmogaus Teisių Komitetas padarė išvadą, kad mokinio pašalinimas iš mokyklos dėl jo naudojamo religinio simbolio buvo neproporcingas ir nebūtinas bei pripažino Pakto 18 straipsnio pažeidimą.

Kaip jau minėta anksčiau, Europos Žmogaus Teisių Teismas panašias situacijas nagrinėjo net keliose savo bylose. *Ranjit Singh v. France* ir *Jasvir Singh v. France* bylose buvo nagrinėjamas *keski* dėvėjimo mokykloje klausimas, kitose bylose *Aktas v. France*, *Bayrak v. France*, *Gamaleddyn v. France* ir *Ghazal v. France* Europos Žmogaus Teisių Teismas nagrinėjo musulmoniškų galvos apdangalų dėvėjimo mokyklose klausimą. 2009 m. Europos Žmogaus Teisių Teismas visas šių pareiškėjų peticijas pripažino nepriimtintomis. Savo sprendimuose Europos Žmogaus Teisių Teismas rėmėsi valstybės diskrecijos teise bei nurodė, kad valstybės institucijos turi rūpintis, jog laikantis pagarbos pliuralizmui ir kitų asmenų laisvių užtikrinimui principo, būtų užtikrinta mokinių religijos išraiškos laisvė mokyklos ribose. Europos Žmogaus Teisių Teismas taip pat atkreipė dėmesį į sekuliarizmo principo vaidmenį, apibūdindamas jį kaip konstitucinį ir pamatinį respublikos principą ir kurio apsauga yra itin svarbi, ypač mokyklose. Nuo tokios savo praktikos Europos Žmogaus Teisių Teismas nenukrypo ir po 2004 m. Prancūzijoje priimto įstatymo.

Sprendimas *Bikramjit Singh v. France* byloje nėra pirmas atvejis, kai Žmogaus Teisių Komitetas priima priešingą sprendimą panašioje situacijoje nei Europos Žmogaus Teisių

¹²⁰ *Bikramjit Singh v. France*, Communication No. 1852/2008, CCPR/C/106/D/1852/2008, 4 February 2013.

Teismas, atskleidžiant skirtingą šių institucijų požiūrį į pareiškėją. Europos Žmogaus Teisių Teismas bylas nagrinėja labiau atsižvelgdamas į valstybių interesus, tuo tarpu Jungtinių Tautų Žmogaus Teisių Komitetas visų šalių argumentus vertina įtikinamiau, rimčiau atsižvelgiant į pagrindines pareiškėjų teises, tačiau kartu pripažįstant ir valstybės interesus. Žmogaus Teisių Komitetas aiškiai atkreipia dėmesį į tai, kad sekuliarizmas, kaip bendrasis principas, koks jis bebūtų svarbus, negali aklaai sumenkinti asmens teisių, įskatinat ir religijos laisvės, atidžiau nepažvelgiant į bylos aplinkybes.¹²¹

Kyla klausimas, kokias pasekmes šios bylos gali turėti nacionaliniu lygiu, pavyzdžiui Belgijos atveju, kur po 2011 m. priimto įstatymo, draudžiančio veidą dengiančius galvos apdangalus dėvėti viešai, svarstoma galimybė įtvirtinti bendrą draudimą naudoti religinius simbolius mokyklose. Nors nacionalinės institucijos užtikrintai remiasi Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika įtvirtindamos religinių simbolių naudojimo mokyklose draudimus, šis klausimas tampa nebe tokiu aiškiu po pastarųjų Žmogaus Teisių Komiteto sprendimų. Europos Žmogaus Teisių Teismui remiantis plačia valstybių vertinimo riba, Žmogaus Teisių Komitetas sprendžiant tuos pačius klausimus aiškiai nurodo, kad valdžios institucijos turėtų rimčiau vertinti asmenų interesus, neaukojant pagrindinių asmens teisių siekiant neproporcingų ir nebūtinų tikslų.

4.2. Žmogaus Teisių Komiteto praktika, susijusi su religinių simbolių naudojimu darbo ir viešojoje erdvėje

Žmogaus Teisių Komitetas su religinių simbolių naudojimo darbo erdveje klausimu susidūrė dar 1989 m. Byloje *Karnel Singh Bhinder v. Canada*¹²² į Komitetą kreipėsis pareiškėjas dirbo elektriku naktinėje pamainoje nacionalinėje Kanados geležinkelių kompanijoje. 1978 m. kompanija paskelbė, kad visi techniniai darbuotojai privalo dėvėti apsauginius šalmsus. Kadangi pareiškėjas išpažino skihų tikėjimą, pagal kurį visiems vyrams privaloma dėvėti turbaną, jis atsisakė paklusti darbo saugos taisyklėms ir šalmo nedėvėjo. Pareiškėjui nesutikus užimti kitas pareigas, nereikalaujančias dėvėti šalmo, šis buvo atleistas iš darbo. Pareiškėjui kreipusis į Kanados žmogaus teisių komisiją, buvo pripažintas Kanados žmogaus teisių akto pažeidimas, nes privalomas šalmo dėvėjimas darbe pažeidė asmens religijos laisvę. Kanados žmogaus teisių komisija pažymėjo, kad darbdavys turi suteikti darbuotojui tokias darbo sąlygas, kad šis galėtų išreikšti savo religinius įsitikinimus be papildomų sunkumų. Tačiau geležinkelių kompanijai šį sprendimą apskundus, Kanados Aukščiausiasis teismas priėmė neskundžiamą nutartį

¹²¹ Saïla, Ouald Chaib. *Freedom of Religion in Public Schools: Strasbourg Court v. UN Human Rights Committee*, 2013-02-14. <http://strasbourgobservers.com/2013/02/14/freedom-of-religion-in-public-schools-strasbourg-court-v-un-human-rights-committee/>; prisijungimo laikas 2013-02-27.

¹²² *Karnel Singh Bhinder v. Canada*, Communication No. 208/1986, CCPR/C/37/D/208/1986, November 1989.

pripažindamas, kad K. S. Bhinder teisės nebuvo pažeistos. Pareiškėjas, siekdamas apginti savo pažeistas teises, kreipėsi į Žmogaus Teisių Komitetą. Tačiau, išnagrinėjęs visas bylos aplinkybes, Komitetas peticiją pripažino nepriimtina. Savo sprendime Žmogaus Teisių Komitetas pažymėjo, kad privalomas reikalavimas dėvėti šalną darbe siekiant apsaugoti darbuotojus nuo sužeidimų yra pateisinamas remiantis Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 18 straipsnio 3 dalimi bei suderinamas su objektyviais Pakto tikslais.

Nors Žmogaus Teisių Komiteto sprendimas *Karnel Singh Bhinder v. Canada* byloje yra pakankamai senas, o nuo to laiko Komitetas ne viename savo sprendime pasisakė už religijos išraiškos laisvės apsaugą, pripažindamas valstybių draudimus naudoti religinius simbolius nepagrįstais ir neatitinkančiais Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto tikslų, manytina, jog susiklosčius analogiškai situacijai dabartiniu metu, Komitetas laikytųsi panašios nuomonės kaip ir savo 1989 m. sprendime. Šioje vietoje prisimintinas Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimas *Chaplin v. the United Kingdom* byloje, kurioje Europos Žmogaus Teisių Teismas draudimą valstybinėje ligoninėje dirbančiam seseli nešioti kryželį ant kaklo pripažino kaip būtina demokratinėje visuomenėje bei siekiant užtikrinti visuomenės saugumą. *Karnel Singh Bhinder v. Canada* bylos atveju pareiškėjo atsisakymas dėvėti apsauginį šalną galėjo sukelti rimtą pavojų asmens sveikatai bei gyvybei, todėl Žmogaus Teisių Komiteto sprendimas, pateisiantis draudimą nešioti religinius galvos apdangalus, kurie negali būti suderinami su privalomų saugos priemonių dėvėjimu, atrodo logiškas bei pagrįstas.

2011 m. Žmogaus Teisių Komitetas byloje *Ranjit Singh v. France*¹²³ nagrinėjo indų tautybės pareiškėjo skundą, kuriame jis tvirtino, kad Prancūzijos institucijų privertimas nusiimti skihų turbaną fotografuojantis asmens tapatybės dokumentui buvo nebūtinai ir neproporcingas siekiamam tikslui užtikrinant viešąją tvarką ir saugumą, todėl buvo pažeistos jo teisės, įtvirtintos Pilietinių ir politinių teisių pakto 18 straipsnyje. Prisimintina, kad kelis metus prieš tai analogiška situacija buvo nagrinėjama Europos Žmogaus Teisių Teisme byloje *Mann Singh v. France*, kurioje Europos Žmogaus Teisių Teismas pripažino, kad pareiškėjo religijos laisvė buvo ribojama, tačiau šis ribojimas buvo įtvirtintas įstatymu, siekiant teisėto tikslo bei užtikrinant viešą saugumą ir neradęs Konvencijos 9 straipsnio pažeidimo atmetė peticiją kaip nepriimtina. Žmogaus Teisių Komitetas šioje situacijoje nesivadovavo Europos Žmogaus Teisių Teismo vystoma praktika ir priėmė iš esmės kitokį sprendimą. Žmogaus Teisių Komitetas savo išaiškinyje nurodė, jog valstybė nepaaiškino, kodėl tik dalį kaktos dengiantis ir likusios veido dalies nepaslepiantis turbanas turėtų apsinkinti asmens identifikavimą labiau nei tuo atveju, jei jis nedėvėtų jokio galvos apdangalo bei nusprendė, kad valstybės nustatytos taisyklės,

¹²³ *Ranjit Singh v. France*, Communication no. 1876/2009, CCPR/C/102/D/1876/2009, 22 July 2011.

reikalaujančios, kad asmenys asmens tapatybės dokumentuose esančiose nuotraukose būtų be galvos apdangalų, nebuvo būtinos siekiant užtikrinti viešąjį saugumą ir tvarką, todėl buvo pažeistas Pakto 18 straipsnis.

Pastaroji Žmogaus Teisių Komiteto byla parodo ne tik supratingesnę požiūrį pareiškėjo atžvilgiu, bet ir asmens religijos laisvės rimtesnę vertinimą. Kaip ir Tarptautinio Pilietinių ir Politinių Teisių Pakto 18 straipsnis, taip ir Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 9 straipsnis reikalauja, kad asmens religijos laisvės ribojimas būtų proporcingas ir būtinas siekiant vieno ar kelių teisėtų tikslų, tokių kaip vieša tvarka ar saugumas. Tačiau Europos Žmogaus Teisių Teismas panašaus pobūdžio bylose dažniausiai nekelia reikiamų klausimų, siekiant apsaugoti asmenų teises. Tai, kad Žmogaus Teisių Komitetas šioje byloje nusprendė nesivadovauti Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika yra sveikintina, nors šios tarptautinės institucijos neretai vadovaujasi viena kitos vystoma praktika, siekiant užtikrinti vieningą universalių žmogaus teisių taikymą. Reikia tikėtis, kad šis Žmogaus Teisių Komiteto sprendimas bus įkvėpimo šaltinis tolimesnėse Europos Žmogaus Teisių Teismo bylose.

5. RELIGINIŲ SIMBOLIŲ NAUDOJIMO PROBLEMATIKA LIETUVOJE

Lietuvoje, atsižvelgiant į pagrindinius tarptautinius žmogaus teisių apsaugos dokumentus, pagal kuriuos valstybė prisiėmė įsipareigojimus, asmens tikėjimo laisvę garantuoja Lietuvos Respublikos Konstitucija, įstatymai bei kiti teisės aktai. Konstitucijos 26 straipsnis įtvirtina, kad žmogaus laisvė išpažinti ir skleisti religiją arba tikėjimą negali būti apribota kitaip, kaip tik įstatymu ir tik tada, kai būtina garantuoti visuomenės saugumą, viešąją tvarką, žmonių sveikatą ir dorovę, taip pat kitas asmens pagrindines teises ir laisves.¹²⁴ Konstitucinė nuostata, nurodanti, kad Lietuvoje nėra valstybinės religijos, lemia valstybės ir bažnyčios atskirumo principo įtvirtinimą. Šis principas, veikdamas kartu su diskriminaciją draudžiančiomis nacionaliniuose teisės aktuose įtvirtintomis nuostatomis, lemia valstybės religinį neutralumą. Religinių simbolių naudojimo reglamentavimui Lietuvoje įtakos turi ir Konstitucijos 40 straipsnis, įtvirtinantis, kad valstybinės ir savivaldybių mokymo ir auklėjimo įstaigos yra pasaulietinės, o tikybos pamokų mokoma tik esant tėvų pageidavimui.¹²⁵ 2013 m. kovo 4 d. Seimo posėdžių sekretoriato Lietuvos lenkų rinkimų akcijos frakcijos nariai įregistravo Švietimo įstatymo pataisą, reglamentuojančią, kad tikybos dalykas yra privalomas pradinio ir pagrindinio ugdymo programas vykdančiose mokyklose.¹²⁶ Tačiau toks siūlomas teisinis reglamentavimas akivaizdžiai prieštarauja minėtoms Konstitucijos nuostatomis, kurios suponuoja reikalavimą, kad valstybinės mokymo įstaigos turi būti tolerantiškos, atviros ir prieinamos visų tikybų žmonėms, taip pat netikintiems visuomenės nariams. Aiškindamas šias nuostatas, Konstitucinis Teismas savo 2000 m. birželio 13 d. nutarime konstatavo, kad „ši konstitucinė nuostata suponuoja reikalavimą, kad šios įstaigos turi būti tolerantiškos, atviros ir prieinamos visų tikybų žmonėms, taip pat netikintiems visuomenės nariams.“¹²⁷

Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 2000 m. birželio 13 d. nutarime aiškindamas tikėjimo laisvės reglamentavimą ir pareigas, kylančias valstybei, pažymėjo, kad minties, tikėjimo ir sąžinės laisvės reglamentavimas taip, kaip ji įtvirtinta Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, demokratinėse teisinėse valstybėse pripažįstamas pagal turinį kaip platesnės žmogaus laisvės turėti savo įsitikinimus ir juos laisvai reikšti konkretesnę išraišką. Įsitikinimai – plati, įvairialypė konstitucinė sąvoka, apimanti politinius, ekonominius įsitikinimus, religinius

¹²⁴ Lietuvos Respublikos Konstitucija// Valstybės Žinios, 1992, Nr. 33-1014.

¹²⁵ Ten pat.

¹²⁶ Švietimo įstatymo 31 straipsnio 1, 2 ir 3 dalių pakeitimo įstatymo projektas// http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=443812&p_query=&p_tr2=2; prisijungimo laikas: 2013-03-13.

¹²⁷ Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2000 m. birželio 13 d. nutarimas “Dėl Lietuvos Respublikos švietimo įstatymo 1 straipsnio 5 punkto, 10 straipsnio 3 ir 4 dalių, 15 straipsnio 1 dalies, 20 straipsnio, 21 straipsnio 2 punkto, 32 straipsnio 2 dalies, 34 straipsnio 2, 3 ir 4 dalių, 35 straipsnio 2 ir 5 punktų, 37 straipsnio 2 punkto ir 38 straipsnio 2 ir 3 punktų atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai”//Valstybės žinios. 2000-06-16, Nr. 49-1424.

jausmus, kultūrinės nuostatas, etines bei estetines pažiūras ir kt. Konstitucinis Teismas pažymi, kad minties, tikėjimo ir sąžinės laisvė teisinio reguliavimo dalyku tampa tik tuo mastu, kuriuo žmogus veikdamas išreiškia savo mintis ar tikėjimą. Kol jis išpažįsta tikėjimą, tai yra jo neliečiamo privataus gyvenimo dalis ir šios būsenos niekaip negalima apriboti. Šiuo požiūriu tikėjimo laisvę Konstitucinis teismas pripažįsta kaip absoliučią žmogaus laisvę.¹²⁸ Iš kitos pusės, valstybė turi pareigą užtikrinti, kad pats tikintysis ar netikintysis naudotųsi jam garantuota minties, tikėjimo ir sąžinės laisve taip, kad nebūtų pažeistos kitų asmenų teisės ir laisvės: pagal Konstitucijos 28 straipsnį žmogus, įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, privalo laikytis Konstitucijos ir įstatymų, nevaržyti kitų asmenų teisių bei laisvių.¹²⁹

Lietuvos teisės aktuose nėra aiškių nuostatų, kurios draustų viešojoje erdvėje naudoti religinius simbolius. Lietuvos Respublikos reklamos įstatymo 4 straipsnio 2 dalies 1 punkte įtvirtintas bendras draudimas skleisti reklamą, jeigu joje pažeidžiami visuomenės moralės principai.¹³⁰ Dėl tokio straipsnio neapibrėžtumo Lietuvos Respublikos Reklamos įstatymas tampa sunkiai pritaikomas tiek siekiant apginti tikinčiųjų žmonių interesus, tais atvejais, kai reklamoje niekinami ar iškraipomi religiniai simboliai, tiek užtikrinant teisinį tikrumą reklamos kūrėjams, naudojantiems religinius simbolius, o reklamos kūrėjams atsiranda galimybė remtis netikinčiųjų bei abejingų religiniams simboliams asmenų požiūriu. Aiškaus religinių simbolių naudojimo reklamoje reglamentavimo nebuvimas menkina šių simbolių apsaugą viešojoje erdvėje. Dėl šios priežasties reikėtų pritarti Lietuvos Respublikos Seimo Valstybės valdymo ir savivaldybių papildomo komiteto išvadai „Dėl Lietuvos Respublikos reklamos įstatymo pakeitimo įstatymo projekto“, kurioje siūloma papildyti Reklamos įstatymo pakeitimo įstatymo 4 straipsnio 2 dalį 10 punktu, nustatančiu draudimą reklamai, kurioje „niekinami ar iškraipomi religiniai simboliai“.¹³¹ Argumentuojant, kad dabartinė Reklamos įstatymo redakcija yra neveiksminga saugant tikinčiųjų interesus nuo jų religinių simbolių menkinimo, Seimo Valstybės valdymo ir savivaldybių papildomas komitetas savo išvadoje atkreipia dėmesį į tokius reklamų, kuriose naudojami religiniai simboliai pavyzdžius, kaip „Kasdienės picos duok mums šiandien“ reklama, skelbianti 6,66 procento nuolaidą, Konferencijos „Login“ reklama, sukarikatūrinusi krikščionims šventą nukryžiuotojo simbolį, dizainerio Roberto Kalinkino drabužių kolekcijos reklama, vaizduojanti Jėzų krikščionis įžeidžiančiu būdu. Šiame kontekste taip pat būtų galima

¹²⁸ Ten pat.

¹²⁹ D. Vitkauskaitė-Meurice. *Teisinės variacijos religijos išraiškos laisvės tematika: Lietuvos ir Vokietijos poliai* (Gerhard Robbers knygos „Religion and Law in Germany“ recenzija)// Socialinių mokslų studijos, 2012, 4(3), p. 1233–1236.

¹³⁰ Lietuvos Respublikos reklamos įstatymas// Valstybės žinios, 2000, Nr. 64-1937.

¹³¹ Lietuvos Respublikos Seimo Valstybės valdymo ir savivaldybių papildomo komiteto išvada „Dėl Lietuvos Respublikos reklamos įstatymo pakeitimo įstatymo projekto (NR. XIP-4682ES)“, 2012 m. spalio 17 d. Nr. 113-P-36.

paminėti ir „Kalnapilio“ alaus reklamą, kurioje katalikų religinis simbolis - rūpintojėlis pavaizduotas kaip diskotekos vedėjas. Religiniai simboliai yra neatsiejama kiekvieno tikinčio asmens ir tikinčiųjų bendruomenės tapatybės dalis, o laisvoje demokratinėje valstybėje kiekvienas asmuo ir kiekviena bendruomenė turi pagrįstą lūkestį bei teisę nebūti žeminamiems dėl jų tikėjimo. Siekiant, kad Lietuvos demokratinėje visuomenėje būtų netoleruojamas nevaržomas tikintiesiems svarbių religinių simbolių iškraipymas ar niekinimas, ypač svarbu sukurti nacionalinius teisės aktus, kurie aiškiai reglamentuotų religinių simbolių naudojimą.

Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas kaip vieną iš draudžiamų diskriminuoti pagrindų nurodo religiją. Šiame įstatyme įtvirtintas draudimas diskriminuoti religijos pagrindu švietimo srityje, darbe, valstybės tarnyboje, vartotojų teisių apsaugos srityje, organizacijose.¹³² 2012 m. Lietuvoje atlikta mokslo studija „Diskriminacija dėl religijos ir įsitikinimų Lietuvoje: religinių mažumų perspektyva“¹³³ parodė, kad „net 85% apklaustųjų teigė patyrę diskriminaciją religijos pagrindu. Diskriminacijos patyrimo dažnumas iš esmės nepriklauso nuo tikinčiojo lyties ar išsilavinimo. Sprendžiant iš tyrimo duomenų, dažniausiai diskriminaciją religijos pagrindu Lietuvoje patiria Tikėjimo žodžio bendruomenės nariai, mažiausiai tarp tyrimo reikšmingai atstovautų bendruomenių diskriminacijos patyrė Senovės baltų religinės bendruomenės nariai“. Respondentai nurodė, kad „patyrę diskriminaciją religinių mažumų nariai nėra linkę kreiptis pagalbos ar siekti apginti savo teises.“ Tai parodo ir nedidelis skundų, susijusių su religine diskriminacija, pasiekusių Lygių galimybių kontrolieriaus tarnybą, skaičius.¹³⁴

Nors Lietuvoje su religijos laisvės ribojimu bei religinių simbolių naudojimu susijusių problemų bei asmenų skundų pastebima gana mažai, nepakankamai konkreti ir aiškiai detalizuota nacionalinių teisės aktų bazė palieka tam tikras teisinės spragas, dėl kurių atsiranda galimybė neįvertinti su religijos laisve susijusių pažeidimų bei netinkamai užtikrina šios laisvės apsaugą. Nacionalinės institucijos turėtų labiau rūpintis asmens religijos laisvės apsauga bei griežčiau reglamentuoti šios laisvės ribojimo galimybes, siekiant užtikrinti, kad religinių simbolių naudojimo reglamentavimas atitiktų tarptautinių žmogaus teisių apsaugos dokumentų principus.

¹³² Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas // Valstybės žinios, 2003, Nr. 114-5115.

¹³³ Ališauskienė M., Glodenis D. *Diskriminacija dėl religijos ir įsitikinimų Lietuvoje: religinių mažumų perspektyva*. Vilnius, 2013 m. <http://lygybe.lt/lt/metines-tarnybos-ataskaitos.html>; prisijungimo laikas: 2013-03-10.

¹³⁴ Lygių galimybių kontrolieriaus tarnybos metinės ataskaitos. <http://lygybe.lt/lt/metines-tarnybos-ataskaitos.html>; prisijungimo laikas: 2013-03-25.

IŠVADOS

1. Religinių simbolių naudojimas, kaip vienas iš asmens religijos ar tikėjimo išpažinimo būdų, nėra tiesiogiai įtvirtintas tarptautiniuose ar regioniniuose žmogaus teisių apsaugos dokumentuose. Tačiau religinių simbolių reikšmę išpažįstant religiją savo jurisprudencijoje pripažįsta tiek nacionalinės, tiek tarptautinės teisminės institucijos. Vis dėlto, dėl aiškaus religinių simbolių naudojimo reglamentavimo teisės aktuose nebuvimo, tarptautinių teismų praktikoje neretai susiduriama su šių simbolių naudojimo ribojimo problemomis.

2. Tarptautiniai teismai baigtinio religinių simbolių sąrašo savo jurisprudencijoje nepateikia ir sprendimuose naudoja skirtingus terminus, tiek plačiąja, tiek siaurąja prasme. Tačiau didžiausios diskusijos kyla ne dėl to, kokie simboliai gali būti pripažinti kaip religiniai, bet ar asmuo, naudodamas tokius simbolius, skleidžia savo religiją ir tikėjimą, nes būtent dėl šios priežasties atsiranda religinių simbolių naudojimo ribų nustatymo problemos.

3. Religinių simbolių, ypač religinių rūbų ir galvos apdangalų, naudojimas valstybinėse mokslo įstaigose sudaro bene didžiausią dalį Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencijos, susijusios su religinių simbolių demonstravimu, o daugiausia bylų buvo iškelta prieš sekuliarizmo principą įtvirtinusias valstybes. Valstybėms tiesiogiai savo nacionaliniuose teisės aktuose įtvirtinus religinių simbolių draudimą valstybinėse mokyklose, didžioji dalis Europos Žmogaus Teisių Teismą pasiekusių peticijų buvo pripažintos nepriimtiniomis, Tačiau 2011 m. Europos Žmogaus Teisių Teismas byloje *Lautsi v. Italy* nuo savo vystomos praktikos nukrypo ir leido Italijos valstybinėse mokyklose naudoti nukryžiuotojo simbolį. Toks Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimas privertė suabejoti jo nešališkumu bei vystomos praktikos nuoseklumu, akivaizdžiai išreiškiant konkrečios religijos protegavimą bei krikščioniškų Europos valstybių spaudimo baimę.

4. Atlikta teisės ir praktikos analizė parodė, kad daugumoje Europos Tarybos valstybių religinių simbolių naudojimas darbo erdvėje yra nereguliuotas. Iki šiol vystytas Europos Žmogaus Teisių Teismo požiūris, nepakankamai dėmesio teikiant asmens interesams, ir teisių pusiausvyroje visada svaresniais laikant darbuotojo ir valstybės interesus, yra pakankamai kritikuotinas, ypač atsižvelgiant į tai, kad darbo santykiuose asmens religijos laivei visada buvo skiriamas mažesnis dėmesys, lyginant su kitomis teisėmis. Tačiau situacija pasikeitė po priimto sprendimo *Eweida and Others v. The United Kingdom* byloje, kai Europos Žmogaus Teisių Teismas, vertindamas darbuotojo ir darbdavio interesų pusiausvyrą, atidžiai įvertino asmens siekį išpažinti savo religiją, ir jo interesus iškėlė į priekį. Priimtas sprendimas leidžia manyti, kad religijos laisvė darbo erdvėje Europos Žmogaus Teisių Teismo praktikoje perkeliama į naują lygį, vis daugiau dėmesio skiriant šios teisės užtikrinimui.

5. Religinių simbolių naudojimo viešoje erdvėje klausimas sukėlė plataus masto diskusijas dėl religijos laisvės taikymo apimtį kai 2011 m. Prancūzijoje buvo priimtas vadinamas „burkų draudimo“ įstatymas, kuriuo uždrausta viešumoje dėvėti veidą dengiančius apdangalus. Toks asmens religijos išraiškos laisvės suvaržymas, apribojant teisę naudoti religinius simbolius visose viešose vietose, nepagrįstai sumenkina vienos iš pagrindinių asmens laisvių – religijos laisvės apsaugą. Toks draudimas yra akivaizdžiai neproporcingas siekiamam tikslui pasiekti – religinių simbolių demonstravimas viešoje erdvėje pats savaime negali sukelti neigiamų pasekmių kitų asmenų teisių bei viešosios tvarkos ir saugumo apsaugai, todėl kiekvieną atvejį reikėtų vertinti konkrečiai, nustatant ar tam tikro religinio simbolio naudojimo uždraudimas gali būti pateisinamas Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijoje numatytais pagrindais, o ne įtvirtinti bendrą religinių simbolių naudojimo viešoje erdvėje draudimą, motyvuojant galimomis neigiamomis pasekmėmis.

6. Religinių simbolių naudojimo valstybinėse mokslo įstaigose klausimu Žmogaus Teisių Komitetas laikosi skirtingos pozicijos lyginant su Europos Žmogaus Teisių Teismo vystoma praktika, kai pateisinami bene visi draudimai naudoti religinius simbolius mokyklos ribose. Žmogaus Teisių Komitetas atidžiau vertina asmens religijos išraiškos laisvės svarbą, pateisindamas ją įvairiose situacijose. Sprendimas *Bikramjit Singh v. France* byloje patvirtina skirtingą šių institucijų požiūrį į asmenį. Europos Žmogaus Teisių Teismas bylas nagrinėja labiau atsižvelgdamas į valstybių interesus, tuo tarpu Žmogaus Teisių Komitetas visų šalių argumentus vertina įtikinamiau, rimčiau atsižvelgiant į pagrindines pareiškėjų teises, tačiau kartu pripažįstant ir valstybės interesus. Žmogaus Teisių Komitetas aiškiai atkreipia dėmesį į tai, kad sekuliarizmas, kaip bendrasis principas, koks jis bebūtų svarbus, negali aklaai sumenkinti asmens teisių, įskatinat ir religijos laisvės, atidžiau nepažvelgiant į bylos aplinkybes.

7. Nors nacionalinės institucijos užtikrintai remiasi Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika, įtvirtindamos religinių simbolių naudojimo mokyklose draudimus, šis klausimas tampa nebe tokiau aiškiu po pastarųjų Žmogaus Teisių Komiteto sprendimų, kai religinių simbolių naudojimo draudimas buvo pripažintas neproporcingu siekamam tikslui. Europos Žmogaus Teisių Teismui remiantis plačia valstybių vertinimo riba, Žmogaus Teisių Komitetas sprendžiant tuos pačius klausimus aiškiai nurodo, kad valdžios institucijos turėtų rimčiau vertinti asmenų interesus, neaukojant pagrindinių asmens teisių siekiant neproporcingų ir nebūtinų tikslų.

8. Lietuvoje su religijos laisvės ribojimu bei religinių simbolių naudojimu susijusių problemų bei asmenų skundų pastebima gana mažai, tačiau nepakankamai konkreti ir aiškiai nedetalizuota nacionalinių teisės aktų bazė palieka tam tikras teises spragas, dėl kurių atsiranda galimybė neįvertinti su religijos laisve susijusių pažeidimų bei netinkamai užtikrina šios laisvės apsaugą remiantis tarptautinių teismų praktika. Nacionalinės institucijos turėtų labiau rūpintis

asmens religijos laisvės apsauga bei griežčiau reglamentuoti šios laisvės ribojimo galimybes, siekiant užtikrinti, kad religinių simbolių naudojimo reglamentavimas atitiktų tarptautinių žmogaus teisių apsaugos dokumentų principus.

9. Darbe išsikelta hipotezė, kad vieningos praktikos religinių simbolių naudojimo klausimu nebuvimas tiek Europos Žmogaus Teisių Teismo, tiek Žmogaus Teisių Komiteto jurisprudencijoje silpnina asmens religijos laisvės užtikrinimą, pasitvirtino. Vieningos Europos Žmogaus Teisių Teismo praktikos skirtingų religinių simbolių naudojimo klausimu nebuvimas bei Žmogaus Teisių Komiteto skirtingas požiūris analogiškose situacijose priimant iš esmės kitokius sprendimus lemia religinių simbolių naudojimo reguliavimo neaiškumą bei dviprasmiškumą, tokiu būdu silpninant religijos laisvės apsaugą.

Darbas baigtas: 2013-04-26.

El.paštas: neringa.dulkinaite@gmail.com

LITERATŪRA

NORMINIAI TEISĖS AKTAI

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija// Valstybės Žinios, 1992, Nr. 33-1014.
2. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2000 m. birželio 13 d. nutarimas “Dėl Lietuvos Respublikos švietimo įstatymo 1 straipsnio 5 punkto, 10 straipsnio 3 ir 4 dalių, 15 straipsnio 1 dalies, 20 straipsnio, 21 straipsnio 2 punkto, 32 straipsnio 2 dalies, 34 straipsnio 2, 3 ir 4 dalių, 35 straipsnio 2 ir 5 punktų, 37 straipsnio 2 punkto ir 38 straipsnio 2 ir 3 punktų atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai”//Valstybės žinios. 2000-06-16, Nr. 49-1424.
3. Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas // Valstybės žinios, 2003, Nr. 114-5115.
4. Lietuvos Respublikos reklamos įstatymas// Valstybės žinios, 2000, Nr. 64-1937
5. Lietuvos Respublikos švietimo įstatymo 31 straipsnio 1, 2 ir 3 dalių pakeitimo įstatymo projektas//http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=443812&p_query=&p_tr2=2; prisijungimo laikas: 2013-03-13.
6. Deklaracija dėl visų formų netolerancijos ir diskriminacijos dėl religijos ar tikėjimo panaikinimo// Generalinė Asamblėja, 1981- 11-25, Nr. A/RES/36/55. <http://www.un.org/documents/ga/res/36/a36r055.htm>; prisijungimo laikas: 2013-02-01.
7. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas// Valstybės žinios, 2002-08-02, Nr. 77-3288.
8. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija // Valstybės žinios, 2006-06-17, Nr. 68-2497.
9. Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, iš dalies pakeista Protokoliais Nr. 11 ir Nr. 14// Valstybės žinios, 2011, Nr. 156-7390.
10. Amerikos žmogaus teisių konvencija, "Pact of San Jose", Costa Rica, 1969-11-22.
11. Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartija, 2010/C 83/02.
12. 2000 m. lapkričio 27 d. Tarybos Direktyva Nr. 2000/78/EB, nustatanti vienodo požiūrio užimtumo ir profesinėje srityje bendruosius pagrindus. Oficialusis leidinys L 303, 02/12/2000.
13. Constitution of the Republic of Estonia// <http://www.president.ee/en/republic-of-estonia/the-constitution/index.html>; prisijungimo laikas: 2013-03-25.
14. Constitution of the Republic of France, October 4, 1958// <http://www.assemblee-nationale.fr/english/8ab.asp>; prisijungimo laikas: 2013-03-25.
15. The Constitution of Greece// <http://www.hri.org/docs/syntagma/artcl25.html#P1>; prisijungimo laikas: 2013-03-25.
16. Constitution of the Italian Republic// http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=230621; prisijungimo laikas: 2013-01-29.

17. The Constitution of The Kingdom of Norway// <http://www.constitution.org/cons/norway/dok-bn.html>; prisijungimo laikas: 2013-03-25.
18. Switzerland Constitution// http://www.servat.unibe.ch/icl/sz00000_.html; prisijungimo laikas: 2013-03-25.
19. The Constitution of the Republic of Turkey// http://www.hri.org/docs/turkey/part_ii_2.html#article_24; prisijungimo laikas: 2013-01-05.

SPECIALIOJI LITERATŪRA

20. Ališauskienė M., Glodenis D. *Diskriminacija dėl religijos ir įsitikinimų Lietuvoje: religinių mažumų perspektyva*. Vilnius, 2013 m. <http://lygybe.lt/lt/metines-tarnybos-ataskaitos.html>; prisijungimo laikas: 2013-03-10.
21. Baljit K. *The veil of ignorance: a critical analysis of the French ban on religious symbols in the context of the application of Article 9 of the ECHR*// Mountbatten Journal of Legal Studies, 2008, 12 (2).
22. Chaib Saïla Ouald. *Belgian Constitutional Court says Ban on Face Coverings does not violate Human Rights, 2012-12-14*// Blog commenting on developments in the case law of the European Court of Human Rights. <http://strasbourgobservers.com/2012/12/14/belgian-constitutional-court-ban-on-face-coverings-does-not-violate-human-rights/>; prisijungimo laikas: 2013-02-27.
23. Chaib Saïla Ouald. *Freedom of Religion in Public Schools: Strasbourg Court v. UN Human Rights Committee*, 2013-02-14. <http://strasbourgobservers.com/2013/02/14/freedom-of-religion-in-public-schools-strasbourg-court-v-un-human-rights-committee/>; prisijungimo laikas 2013-02-27.
24. Crumley, B. *France's Burqa Ban Comes into Fore with Much Noise, Little Impact*// Time Magazine, 2011-04-11. <http://world.time.com/2011/04/11/frances-burqa-ban-comes-into-force-with-much-noise-little-impact/>; prisijungimo laikas: 2013-02-01.
25. Gailiūtė D. *Religiniai simboliai Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencijoje*// Socialinių mokslų studijos, 2012, 4(2).
26. Gunn T. Jeremy. *Religious Symbols in Public Schools: The Islamic Headscarf and The European Court of Human Rights Decision in Şahin v. Turkey*// W. Cole Durham, Jr, Rick Torfs, David M. Kirkham and Christine Scott. *Islam, Europe and Emerging Legal Issues*, MPG Books Group, United Kingdom, 2012.
27. Jarašiūnas E., et al. *Žmogaus teisių apsaugos institucijos: kolektyvinė monografija*// Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009.

28. Joseph H.H. Weiler, State and Nation. *Church, Mosque and Synagogue – On Religious Freedom and Religious Symbols in Public Places*// Universal human rights in a world of diversity, 2010.
29. Lourdes P. *Eweida and Others v. the United Kingdom (Part I): Taking Freedom of Religion More Seriously*, 2013-01-17// Blog commenting on developments in the case law of the European Court of Human Rights. <http://strasbourgobservers.com/2013/01/17/eweida-and-others-v-the-united-kingdom-part-i-taking-freedom-of-religion-more-seriously>; prisijungimo laikas: 2013-01-22.
30. Lourdes P. *Religion and the Public Space*. // Blog commenting on developments in the case law of the European Court of Human Rights, 2010-04-13. <http://strasbourgobservers.com/2010/04/13/religion-and-the-public-space/>; prisijungimo laikas: 2013-02-17.
31. Malcolm D. Evans. *Manual on the Wearing of Religious Symbols in Public Areas*// Security and Human Rights 21 (2), (2010). ISSN 1874-7337.
32. Mcgoldrick D. *Human Rights And Religion: The Islamic Headscarf Debate In Europe*// Portland, Oregon: Hart Publishing, 2006 m.
33. Pranevičienė B., Margevičiūtė A. *The right to religious education in Lithuania*// Jurisprudencija, 2012, 19(2).
34. Ramelienė R. *Strasbūras dėl nukryžiuotojo persigalvojo*// Lietuvos žinios, Nr. 64 (12891), 2011-03-19. http://senas.lzinios.lt/lt/2011-03-19/dienos_temos/strasburas_del_nukryziuotojo_persigalvojo.html; prisijungimo laikas: 2013-01-28.
35. Rorive I. *Religious Symbols in The Public Space: In Search of A European Answer*// Cardozo Law Review. 2008-2009, 30(6).
36. Tschentscher A. *The Basic Law (Grundgesetz): The Constitution of the Federal Republic of Germany (May 23rd, 1949)*//SSRN Working Paper Edition March 2011, Jurisprudentia Bern Würzburg. ISBN 9-783-8370-0712-1.
37. Ueli Friederich. *Kirchen und Glaubensgemeinschaften im pluralistischen Staat*, thesis, Berne, 1993.
38. Vitkauskaitė-Meurice D. *The scope and limits of the freedom of religion in international human rights law*// Jurisprudencija, 2011, 18(3).
39. Vitkauskaitė-Meurice D., R.Valutytė, D. Gailiūtė. *Religijos išraiškos laisvės ribojimai demokratinėje visuomenėje*. Mokslo studija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012 m.

40. Vitkauskaitė-Meurice D. *Teisinės variacijos religijos išraiškos laisvės tematika: Lietuvos ir Vokietijos poliai* (Gerhard Robbers knygos „Religion and Law in Germany“ recenzija)// Socialinių mokslų studijos, 2012, 4(3).
41. Whitte J., Arold N.L. *Lift High The Cross?: Contrasting the New European And American Cases on Religious Symbols on Government Property.*// Symposium in Miniature: Religious Symbols on Government Property, Emory International Law Review, Volume 25, Issue 1 (2011).
42. *Legal analysis of the European Court of Human Rights decisions Dogru v. France and Kervanci v. France*// The Institute on Religion & Public Policy, 2009-01-07.
43. Lietuvos Respublikos Seimo Valstybės valdymo ir savivaldybių papildomo komiteto išvada „Dėl Lietuvos Respublikos reklamos įstatymo pakeitimo įstatymo projekto (NR. XIP-4682ES)“, 2012 m. spalio 17 d. Nr. 113-P-36.
44. Žmogaus Teisių Komisijos pranešimas. *Civil and Political Rights, Including Religious Intolerance*// Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Asma Jahangir. E/CN.4/2006/5/Add.2, 2006-01-09.
45. Žmogaus Teisių Komiteto Bendrasis komentaras Nr. 22: *The right to freedom of thought, conscience and religion (Art. 18)*: 30/07/1993. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4.
46. Traptautinių žodžių žodynas// Alma Litera, ketvirtas leidimas, 2005 Vilnius.
47. Estudio Fundación BBVA European Mindset. Departamento de Estudios Sociales y Opinión Pública, 2010 m., balandis.
http://www.elpais.com/elpaismedia/ultimahora/media/201004/27/sociedad/20100427elpepuso_c_1_Pes_PDF.pdf; prisijungimo laikas: 2013-02-26.
48. <http://zodynai.igloro.info/z/sekuliarizmas/>; prisijungimo laikas: 2013-01-23.
49. <http://www.thefreedictionary.com/kippa>; prisijungimo laikas: 2013-01-07.

EUROPOS ŽMOGAUS TEISIŲ KOMISIJOS IR EUROPOS ŽMOGAUS TEISIŲ TEISMO PRAKTIKA

50. *Ahmad v. United Kingdom* (dec.), no. 8160/78, Commission, 12 March 1981.
51. *Ahmet Arslan and Others v. Turkey*, no. 41135/98, ECHR, 23 February 2010.
52. *Bayatyan v. Armenia* [GC], no. 23459/03, ECHR 2011.
53. *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France* [GC], no. 27417/95, ECHR 2000-VII; *Valsamis v. Greece*, 18 December 1996, Reports of Judgments and Decisions.
54. *Chaplin v. the United Kingdom* (dec.), no. 59842/10, ECHR 2013.

55. *Dahlab v. Switzerland* (dec.), no. 42393/98, ECHR 2001-V.
56. *Dogru v. France*, no. 27058/05, § 72, ECHR 2008.
57. *El Morsli v. France* (dec.), no. 15585/06, ECHR, 4 March 2008.
58. *Eweida and Others v. the United Kingdom*, no. 48420/10, ECHR 2013.
59. *Eweida and Others v. the United Kingdom*, no. 48420/10, ECHR 2013, teisėjų Nicolas Bratza ir David Thór Björgvinsson atskiroji nuomonė.
60. *Folgerø and Others v. Norway* [GC], no. 15472/02, ECHR 2007-III.
61. *Hasan and Chaush v. Bulgaria* [GC], no. 30985/96, ECHR 2000-XI.
62. *Ivanova v. Bulgaria*, no. 52435/99, 12 April 2007.
63. *Jasvir Singh v. France* (dec.), no. 25463/08, ECHR 2009.
64. *Karaduman v. Turkey* (dec.), no. 16278/90, Commission, 3 May 1993.
65. *Kervanci v. France*, no. 31645/04, ECHR 2008.
66. *Kokkinakis v. Greece*, 25 May 1993, Series A no. 260-A;
67. *Köse and Others v. Turkey* (dec.), no. 26625/02, ECHR 2006-II.
68. *Konttinen v. Finland* (dec.), no. 24949/94, Commission, 3 December 1996.
69. *Kurtulmuş v. Turkey* (dec.), no. 65500/01, ECHR 2006-II.
70. *Ladele v. the United Kingdom* (dec.), no. 51671/10, ECHR 2013.
71. *Lautsi v. Italy*, no. 30814/06, ECHR 2009.
72. *Lautsi and Others v. Italy* [GC], no. 30814/06, ECHR 2011 (extracts).
73. *Lautsi and Others v. Italy* [GC], no. 30814/06, ECHR 2011 (extracts), teisėjų Rozakis ir Vajić atskiroji nuomonė.
74. *Lautsi and Others v. Italy* [GC], no. 30814/06, ECHR 2011, teisėjų Malinverni ir Kalaydjieva atskiroji nuomonė.
75. *Lautsi and Others v. Italy* [GC], no. 30814/06, § 66, ECHR 2011, teisėjos Ann Power atskiroji nuomonė.
76. *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, ECHR-XI.
77. *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, ECHR-XI., Teisėjos Tulkens atskiroji nuomonė.
78. *Mann Singh v. France* (dec.), no. 24479/07, ECHR, 13 November 2008.
79. *McFarlane v. the United Kingdom* (dec.), no. 36516/10, ECHR 2013.
80. *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, 20 September 1994, Series A no. 295-A.
81. *Ouranio Toxo and Others v. Greece*, no. 74989/01, ECHR 2005-X (extracts).
82. *Phull v. France* (dec.), no. 35753/03, ECHR 2005-I.
83. *Pichon and Sajous v. France* (dec.), no. 49853/99, ECHR 2001-X.
84. *Ranjit Singh v. France* (dec.), no. 27561/08, ECHR 2009.

85. *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey* [GC], nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, ECHR 2003-II.
86. *S.A.S. v. France*, no. 43835/11, ECHR (communicated).
87. *Serif v. Greece*, no. 38178/97, ECHR 1999-IX *The Moscow Branch of The Salvation Army v. Russia*, no. 72881/01, § 92, ECHR 2006-XI.
88. *Skugar and Others v. Russia* (dec.), no. 40010/04, ECHR 2009.
89. *Smith and Grady v. the United Kingdom* (just satisfaction), nos. 33985/96 and 33986/96, ECHR 2000-IX.
90. *Thlimmenos v. Greece* [GC], no. 34369/97, 48 ECHR 2000-IV.
91. *Vogt v. Germany* (Article 50), 2 September 1996, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-IV.
92. *X v. The United Kingdom* (dec.), no. 7992/77, Commission, 12 July 1978.
93. *Wingrove v. the United Kingdom*, 25 November 1996, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-V.

ŽMOGAUS TEISIŲ KOMITETO PRAKTIKA

94. *Raihon Hudoyberganova v. Uzbekistan*, Communication No. 931/2000, CCPR/C/82/D/931/2000, 5 November 2004.
95. *Bikramjit Singh v. France*, Communication No. 1852/2008, CCPR/C/106/D/1852/2008, 4 February 2013.
96. *Karnel Singh Bhinder v. Canada*, Communication No. 208/1986, CCPR/C/37/D/208/1986, November 1989.
97. *Ranjit Singh v. France*, Communication no. 1876/2009, CCPR/C/102/D/1876/2009, 22 July 2011.

KITŲ TEISMŲ PRAKTIKA

98. *R. (On the application of Begum) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School*, No: C1/2004/1394, [2006] EWCA Civ 504.
99. *Salazar, Secretary of The Interior, et al. v. Buono*, No. 08–472, 559 U.S. ____ (2010).
100. *Tenaflly Eruv Ass 'n, Inc. v. Borough of Tenaflly*, 155 F. Supp. 2d 142, 146 (D.N.J. 2001).
101. *Webb v. City of Philadelphia*, Appeals No. 07-3081 (3d Cir. Mar. 14, 2008).
102. *Briuselio Darbo Teismo bya Club*, 2008-01-15. Reported in *J. Des Tribunaux Du Travail* 140 (2008).

Religinių simbolių problema tarptautinių teismų praktikoje

Pagrindinės sąvokos: religijos išraiškos laisvė, religiniai simboliai, sekuliarizmo principas, demokratinė visuomenė, diskrecijos teisė.

SANTRAUKA

Religijos laisvė ir asmens teisė išpažinti bei išreikšti savo religiją, kurios turinys apima ir teisę dėvėti bei naudoti religinius simbolius, yra viena iš fundamentalių žmogaus teisių, įtvirtintų ne viename tarptautiniame žmogaus teisių apsaugos dokumente. Religinių simbolių naudojimas nėra tiesiogiai įtvirtinamas tarptautiniuose dokumentuose, tai sąlygoja skirtingą tarptautinių teisminių ir kvaziteisminių institucijų praktiką bei gausią teisės mokslininkų kritiką šios praktikos atžvilgiu.

Tarptautinės teisminės institucijos religinių simbolių apibrėžimo ar jų baigtinio sąrašo savo jurisprudencijoje neįtvirtina ir savo sprendimuose naudoja įvairius terminus. Tačiau didžiausios diskusijos kyla ne dėl to, kokie simboliai gali būti pripažinti kaip religiniai, bet ar asmuo, naudodamas tokius simbolius, skleidžia savo religiją ir tikėjimą, nes būtent dėl šios priežasties atsiranda religinių simbolių naudojimo ribų nustatymo problemos.

Šiame darbe autorės atliekama Europos Žmogaus Teisių Teismo vystomos praktikos analizė atskleidžia, kad šio tiesmo vertinimas ieškant būdų kaip suderinti Islamo principus su tradicinėmis Europos vertybėmis yra pakankamai kritiškas, tačiau jo praktika šiuo klausimu nėra vieninga. Atsižvelgiant į paskutiniu metu Europos Žmogaus Teisių Teismo nagrinėtas bylas, susijusias su religinių simbolių naudojimu, galima matyti, kad Europos Žmogaus Teisių Teismas mažiau linkęs apsaugoti musulmonų teises, nei kitų religijų atstovų. Galima teigti, kad religijos laisvė Europoje pasiekė kryžkelę. Iš vienos pusės, Europos institucijos vadovaujasi liberalia demokratija ir siekia apsaugoti žmogaus teises. Iš kitos pusės, pastebimas religinių įsipareigojimų mažėjimas įtakoja religijos ir sąžinės laisvės apsaugos lygio mažėjimą.

Atlikta Žmogaus Teisių Komiteto jurisprudencijos analizė parodė, kad panašiose situacijose Komitetas ne kartą priėmė priešingus sprendimus nei Europos Žmogaus Teisių Teismas, atskleidžiant skirtingą šių institucijų požiūrį į pareiškėją. Europos Žmogaus Teisių Teismas labiau atsižvelgia į valstybių interesus, tuo tarpu Žmogaus Teisių Komitetas visų šalių argumentus vertina įtikinamiau, rimčiau atsižvelgdamas į pagrindines pareiškėjų teises, tačiau, kartu pripažindamas ir valstybės interesus, atkreipia dėmesį į tai, kad sekuliarizmo principas negali aklaui sumenkinti asmens teisių, įskaitant ir religijos laisvės.

Darbe aptartos religinių simbolių naudojimo problemos Lietuvoje parodė, kad nors šioje šalyje su religijos laisvės ribojimu bei religinių simbolių naudojimu susijusių problemų bei asmenų skundų pastebima gana mažai, nepakankamai konkrečiai ir aiškiai detalizuota nacionalinių teisės aktų bazė palieka tam tikras teisinės spragas, dėl kurių atsiranda galimybė neįvertinti su religijos laisve susijusių pažeidimų bei netinkamai užtikrina šios laisvės apsaugą.

Keywords: freedom of religious expression, religious symbols, the principle of secularism, democratic society, the right of discretion.

SUMMARY

Religious freedom and the right of a person to profess and to express his religion, the content which includes the right to wear and to display religious symbols, is one of the fundamental human rights, enshrined in a number of international human rights documents. Displaying of religious symbols is not directly enshrined in international documents and this leads to a different practice of international judicial and quasi-judicial institutions and numerous legal scholars' critique.

International judicial institutions do not contain the definition or an exhaustive list of religious symbols and use variety of terms in their decisions. However, most discussions rise not because of that symbols can be recognized as religious, but if person, displaying such symbol, express his religion of faith. As for this reason emerge problems of delimitation of religious symbols displaying.

In this work the author analyses jurisprudence of European Court of Human Rights, which shows that assessment of this court finding ways to reconcile Islamic principles with traditional European values are sufficiently critical, but practice on this subject is not unanimous. According to recent practice of European Court of Human Rights, which deals with cases involving displaying of religious symbols, it can be seen that the European Court of Human Rights are less inclined to protect the rights of Muslims than other religions. It can be argued that freedom of religion in Europe has reached a crossroads. On the one hand, the European authorities are guided by the liberal democracy and seek to protect human rights. On the other hand, the observed decline in religious commitment influences decrease the protection level of freedom of religion and conscience.

The analysis of the practice of the Human Rights Committee has shown, that in similar situations Committee has adopted contrary decisions, neither the European Court of Human Rights, revealing the different points of view on the applicant. European Court of Human Rights is focused more on the interests of states, while the Human Rights Committee is focused on convincing arguments of the parties, having regard to the fundamental rights of the applicants, here with recognizing the interests of the state and paying attention to the fact that the principle of secularism cannot blindly downplay the rights of individuals, including freedom of religion.

The analysis of problems of religious symbols displaying in Lithuania has shown, that while problems concerning with freedom of religion and religious symbols displaying in this country are relatively low, national legislation is not concrete and not sufficient. This leads to some gaps in the law which makes it possible to underestimate the freedom of religion-related offenses and to fails to ensure the protection of this freedom.